

**T.C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLİK
ÇERÇEVESİNDE DİN EĞİTİMİ**

Tuğrul YÜRÜK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2005

**T.C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLİK
ÇERÇEVESİNDE DİN EĞİTİMİ**

Tuğrul YÜRÜK

Danışman: Doç. Dr. Zeki Salih ZENGİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hata! Bağlantı geçersiz.

ADANA / 2005

ÖZET
CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLİK
ÇERÇEVESİNDE DİN EĞİTİMİ

Tuğrul YÜRÜK

Yüksek Lisans Tezi: Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Zeki Salih ZENGİN

Haziran 2005, 112 Sayfa

Tanzimat dönemi ile hızlanan ve Cumhuriyet dönemiyle devam eden Batılılaşma ve onun paralelinde gelişen laiklik yönündeki toplumsal değişim, diğer toplumsal kurumları etkilediği gibi Türk eğitim sistemini de etkilemiştir. Dolayısıyla bu etkilenmeden eğitim sisteminin bir parçası olan din eğitiminin de etkilenmemesi kaçınılmaz bir durumdur. Laikliğin 1937 yılında anayasaya girmesinden ve daha önceki dönemden itibaren günümüze kadar devam eden süreçte, din eğitiminin konumu çeşitli kesimlerce tartışılmıştır. Bu tartışmalar çerçevesinde laik sistemde din eğitiminin yer alabileceği veya aksi yönde görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler ve tartışmalar Cumhuriyet döneminde özellikle örgün eğitim kurumlarındaki din eğitimi çalışmalarının teori ve uygulama ile ilgili esaslarının biçimlenmesinde etkili olmuştur. Çalışmamızda laik sistemde din eğitiminin yer alması gerektiğini savunanlar ile yer almaması gerektiğini savunanların görüşleri tespit edilerek gerekçeleri ile birlikte ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Laiklik, Eğitim, Din Eğitimi.

ABSTRACT**RELİGİOUS EDUCATION FROM THE LİMİT OF LAİCİSM AT THE
TERM OF REPUBLIC İN TURKEY****Tuğrul YÜRÜK****Master Degree Thesis, The Department of Philosophic and Religious Sciences****Supervisor: Doç. Dr. Zeki Salih ZENGİN****June 2005, 112 Sayfa**

Social change with regard to westernization and laicism which sped up at the years 1839–1876 in Ottoman history and continued at the term of Republic also affected the Turkish educational system like the other social foundations. So, as a part of this educational system, it's impossible for the religious education not to be affected by this affection. The position of religious education has been discussed by different groups in the process of laicism's entrance to the constitution in 1937 and before this year up to now. Throughout these discussions, some opinions were set forth that religious education can be placed in laic system or cannot. These opinions and discussions have been effective in giving shape to the theory and application of religious education especially at formal education foundations. In this study, opinions of defenders of religious education's placement in the laic system and those of it's non-placement are wished to be brought up with their proofs.

Key Words: Laicism, Education, Religious Education.

ÖNSÖZ

Ülkemizde laiklik ilkesinin eğitim ve hukuk alanlarında belirleyici bir esas olarak benimsenmesinden itibaren, bu ilkenin anlaşılması ve uygulanması konularında birçok tartışma yaşanmıştır. Bu tartışmalardan birisini de laik sistem içerisinde din eğitiminin gerekli olup olmaması teşkil etmektedir. Din eğitimi meselesi, laiklik ilkesinin devletin temel felsefesi olmasıyla birlikte tartışılmaya başlanan ve hala güncelliğini korumakta olan bir konudur. Aslında din eğitimi konusu etrafında laiklik ilkesinin benimsenmesinden önceki dönemde de tartışmalar yaşanmıştır. Ancak bu tartışmalar din eğitiminin program içerisindeki varlığına yönelik olmamış, daha çok din eğitiminin niteliğiyle ilgili olmuştur. Tanzimat ile başlayıp özellikle Cumhuriyet ile birlikte gelişen ve laikliğin de önemli bir safhasını oluşturduğu fikri değişim, din eğitiminin program içerisindeki konumunun tartışılmasına neden olmuştur. Günümüze kadar devam eden bu tartışmalar sonucunda din eğitiminin programlardan kaldırılması, önceden olduğu gibi tekrar programlara dahil edilmesi, seçmeli olması ve son olarak da zorunlu olması gibi uygulamalar gerçekleştirilmiştir.

Din eğitiminin laik sistem içerisinde geçirdiği bu evrelerin ve din eğitiminin konumu ile ilgili tartışmaların iyi bilinmesi ve tahlil edilmesi bugün için olduğu gibi gelecek için de önemlidir. Zira din eğitimi ve laiklik gibi toplumsal hassasiyetin üst noktada olduğu iki konuda bu tarihi gelişimin iyi ve doğru bir şekilde değerlendirilmesi bugün ve gelecekte atılacak adımların sağlam olması için mutlaka gereklidir. Bu çalışmada da konunun hassasiyeti göz önüne alınarak laiklik ilkesi etrafında din eğitimi ile ilgili tartışmalar objektif bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çerçeve içerisinde kalmaya özen gösterilerek yapılan çalışmamızın hedeflenen amaca ulaştığını ummaktayız. Ancak bu konu hakkında yapılacak olan çalışmaların sona erdiği gibi bir iddiada bulunmak da söz konusu değildir. Laiklik ve din eğitimi ile ilgili olarak incelenmeye değer birçok problem olmasına rağmen bu konuyu bilimsel esaslar çerçevesinde tahlil eden çalışmaların çok az olduğu kanaatindeyiz. Özellikle bu konuda dönemleri ve konuları daha da sınırlandırarak derinlemesine inceleyecek çalışmalara ihtiyaç vardır.

Her konuda istifade ettiğim ve bu çalışmada da desteğini her zaman yakından hissettiğim hocam Doç. Dr. Zeki Salih Zengin'e teşekkür etmeyi zevkli bir görev kabul ediyorum. Ayrıca görüşlerinden her zaman yararlandığım Prof. Dr. Kerim Yavuz'a,

Yrd. Doç. Dr. Nebahat Göçeri'ye ve diğer hoca ve arkadaşlarıma katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Bu çalışma Ç.Ü. Araştırma Fonu'nun İF2003YL3 no'lu proje ile desteklenmiştir. Katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Tuğrul YÜRÜK

Adana 2005

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Konunun Belirlenmesi ve Sınırlandırılması	1
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Araştırmanın Metodu	3

İKİNCİ BÖLÜM

LAİKLİK

2.1. Kavramın Kökeni ve Tanımı	6
2.2. Tarihi Seyri	12
2.3. Laiklik Kavramına Yakın Kavramlar	21
..... 2.3.1. Sekülerizm	24

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE LAİKLİĞİN DEVLETİN TEMEL ESASLARI ARASINA GİRİŞİ

3.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem	30
3.2. Cumhuriyet Dönemi	43
..... 3.2.1. Laik Anlayışın Kabul Edilmesinin Sebepleri	43
..... 3.2.2. Laikliğin Anayasaya Girişi	45

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LAİK SİSTEMDE DİN EĞİTİMİNİN YERİ MESELESİ

4.1. Laik Sistemde Din Eğitime Yer Verilmesinin Gerekliliğinin
--

.....	Tartışılması	60
4.2. Laik Sistemde Din Eğitime Yer Verilmemesinin Gerekliliğinin		
.....	Tartışılması	70
4.3. Din Eğitiminin Uygulanış Süreci.....		78
___ 4.3.1. Programlarda Yer Almaması		78
___ 4.3.2. Din Eğitiminin Ders Programlarında Yer Alması		82
___ 4.3.4. Zorunlu Hale Getirilmesi		88
SONUÇ		91
KAYNAKÇA		103
ÖZGEÇMİŞ		112

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Konunun Belirlenmesi ve Sınırlandırılması

Çalışmamız, Cumhuriyet döneminde din eğitimi konusunda laiklik çerçevesinde yapılan tartışmaları ele almaktadır. Bu konuyu belirlememizin en önemli nedeni laiklik ve din eğitimi ilişkisi ile ilgili bu tartışmaların Cumhuriyetin ilk dönemlerinden başlayarak günümüze kadar olan tarihi seyir içerisinde din eğitiminin hukukî olarak geçirdiği evreleri belirlemede en önemli rolü oynamasıdır.

Daha önceki dönemlerde bazı hazırlıklar olmasına rağmen, Cumhuriyet ile birlikte gelişen inkılaplar döneminde devletin idare, hukuk ve eğitim alanlarındaki genel felsefesini yansıtan en önemli ilkelerden birisi laikliktir. Etkisi günümüze kadar devam eden bu oluşum döneminde laiklik ilkesinin hemen her alanda etkisi hissedilmektedir. Bu durum, din eğitimi politikasında da geçerliliğini korumaya devam etmektedir. Din dersleri, her dönemin kendine has sosyal ve siyasi şartları neticesinde oluşan laiklik anlayışına göre şekillenmiştir. Din eğitiminin tarihi süreçte geçirdiği evre ortaya konulurken bu anlayışların ve bu anlayışlar çerçevesinde yapılan tartışmaların bilinmesi, günümüze örnek olması ve gelecekle ilgili planlamaların daha isabetli olması açısından önemlidir. Bu sebeple laiklik ilkesi çerçevesinde din eğitiminin şekillenmesi konusu araştırılması gereken bir konudur.

Ayrıca din eğitiminin konumuyla ilgili bu tartışmalar, objektif olarak araştırılması gereken bir meseledir. Zira bu tartışmalar önyargılar içerisinde incelenirse oldukça hassas olan din ve onun eğitimi konusunda yanlış yönlendirmelere sevk olunma ihtimali oldukça yüksektir. Bu çalışma esnasında laik sistemde din eğitiminin gerekli olması veya olmaması ile ilgili tartışmalar ortaya konulurken azami surette objektif bilgiler verilmeye çalışılarak bu durumdan mümkün olduğunca sakınılmıştır.

Araştırma, Cumhuriyet Döneminde laiklik ilkesi etrafında gelişen ve laik sistemde din eğitiminin konumu ile ilgili olan tartışmaları tespit etmekle sınırlıdır. Ayrıca araştırmancının bu dönemdeki laiklik ilkesiyle sınırlandırılması, Cumhuriyet döneminde din eğitiminin hukukî statüsünü ve gerçekleştirilme şartlarını belirleyen temel bir ilke olmasından kaynaklanmaktadır. Zira her dönemin laiklik anlayışı

neticesinde din eğitiminde çeşitli düzenlemelere yer verilmiştir. Araştırma, Cumhuriyet döneminde bu ilke çerçevesindeki tartışmaları ve bu tartışmalar etrafında gelişen din eğitiminin uygulanış sürecini ihtiva etmektedir. Konuyu Cumhuriyet dönemiyle sınırlamanın nedenlerinin başında da laikliğin Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte gündeme girmesi gelmektedir. Kuşkusuz daha önce de laikliğe zemin hazırlayan tartışmalar olmuştur. Ancak tam anlamıyla laikliğin gündeme gelmesini sağlayan değişim Cumhuriyetin ilan edilmesi ile gerçekleşmiştir. Konu bütünlüğü ve tarihsel gelişimin daha iyi anlaşılması açısından Cumhuriyet dönemiyle birlikte ondan önce özellikle Tanzimat dönemi ile birlikte gerçekleşen ve laikliği hazırlayan başta eğitim olmak üzere diğer alanlarda yapılan düzenlemelere de yer verilmesinin lüzumu hissedilmiştir. Ancak Cumhuriyet öncesi döneme sadece Cumhuriyet dönemindeki düzenlemelerle ilgisi olması açısından değinilmiştir. Böylece laik sistemde din eğitiminin konumunun daha iyi anlaşılacağı düşünülmüştür.

1.2. Araştırmanın Amacı

Çalışmamızın başlıca amacı; Cumhuriyet Döneminde laiklik ilkesi etrafında gelişen din eğitimi ile ilgili tartışmaların genel bir tespiti yapmak ve bu yönde din eğitiminin uygulanma sürecini ortaya koymaktır. Bu çerçevede, amacımız, konu ile ilgili tartışmaları sona erdirmek üzere son noktayı koymak değildir.

1876 yılında Kanun-ı Esasi'nin kabulü, 1925'te tekkelerin kapatılması gibi bazı düzenlemeler ardından saltanat ve hilafetin, son olarak da 1928'de Anayasa'daki "TC Devleti'nin dini İslam'dır" maddesinin kaldırılması gibi bazı inkılaplar, laik sistemin yerleşmesinin en önemli adımları arasında yer almıştır. Bu gelişmelerin son halkasını da 1937 yılında laiklik ilkesinin anayasada yer alması teşkil eder. Laiklik ilkesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde henüz anayasada yer almamakla birlikte Cumhuriyetin kurucularının en başından beri zihinlerindeki en temel ilkelerden birisidir. Bununla birlikte bu ilke, günümüze kadar uygulanan din eğitimi politikalarında da temel bir hareket noktası olarak kabul edilmiştir. Bu ilke çerçevesinde tarihi gelişimi içerisinde günümüze kadar olan süreçte ülkemizde din dersi, öncelikle bir süre programlarda yer almamasının ardından programlara dahil edilmesi, isteğe bağlı olarak yer verilmesi ve son olarak da zorunlu olarak verilmesi biçiminde uygulanmıştır. Diğer taraftan bu süreçte, laiklik ilkesi temel alınarak din eğitiminin yapılıp yapılamayacağı hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Çalışmamızda genel olarak amacımız,

Türkiye’de laik sistem içerisinde din eğitiminin uygulama biçimleri ile bu sistem içerisinde din eğitiminin verilmesini gerekli görenlerin yanında, bu görüşün aksini savunanların ileri sürdükleri gerekçelerin tespit edilmesidir. Bu şekilde, ülkemizde geçmişten günümüze tartışma konusu olan bu konu hakkında ileri sürülen görüşler, imkanlar ölçüsünde belirlenerek birbirlerinden ayrı olan tarafların ve bu görüşlerin dayanaklarının ortaya konması amaçlanmaktadır. Bu konunun bilimsel metotlarla tespit edilmesinin, günümüzdeki ve gelecekteki çalışmalar için önem taşıdığını düşünüyoruz. Biz de bu tartışmaları ve tartışmalarda ileri sürülen gerekçeleri tespit ederek bu hedefe ulaşmaya çalıştık.

Araştırmaya başlamadan önceki ön çalışmamızda ve araştırma sürecinde laiklik ve din eğitimi konularını ayrı ayrı veya birlikte ele alan çalışmalar olmakla birlikte bu tür çalışmaların konuyu müstakil ve kapsamlı bir şekilde ele almaktan ziyade yüzeysel olarak incelediklerini tespit ettik. Konuyu bütün olarak ele alan, müstakil bir çalışmaya rastlamamış olmamız bizde bu alanda bir boşluk olduğu kanaatini uyandırdı. Biz de bu nedenle böyle bir çalışma yapma ihtiyacı hissettik.

Ayrıca çalışmamızda laiklik ve yakın kavramlar hakkındaki bilgi ihtiyacı, kavramın Türk toplumuna giriş süreci, en önemlisi de bu kavram çerçevesinde gelişen din eğitimi ile ilgili tartışmalar ve bu tartışmalarda ileri sürülen gerekçeler ile birlikte bu tartışmaların uzantısı olarak uygulanan din eğitimi politikaları hakkında meydana gelebilecek bilgi gereksinimini bilimsel esaslar çerçevesinde gidermeyi amaçladık.

1.3. Araştırmanın Metodu

Çalışmamızda, konu olarak daha önceki belli bir dönemde gerçekleşen faaliyetlerin incelemesi öngörülmüş olması dolayısıyla tarihî metot kullanılmıştır. Geçmişte meydana gelen olaylar veya bir problemin geçmişle olan ilişkisi yönünden incelenmesinde kullanılan metoda tarihî metot denir. Bu metot, başlıca iki aşamayı gerektirmektedir. Bunlardan ilki, araştırma konusu ile ilgili literatürün toplanması, diğeri de elde edilen verilerin değerlendirilmesi aşamalarıdır.

Araştırmalarımız sırasında öncelikle konuyla ilgili olabildiğince geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Bu araştırma sonucunda, tespit edilen literatürün temini yoluna gidilmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek üzere de Adana, Ankara ve Kayseri’deki kütüphanelerden yararlanma yoluna gidilmiştir. Ayrıca literatür tespiti esnasında

alanında uzman olan bazı akademisyenlerle fikir alışverişinde de bulunularak onlardan yararlanılmıştır.

Bütün bunlardan sonra tespit edilen literatür incelenmiş, gerekli görülen yerler fişlenmiş ve daha sonra da bu fişlemeler üzerinde değerlendirmeler yapılarak oluşturulan plan çerçevesinde rapor haline getirilmiştir.

Çalışmamız dört ana bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünden sonraki bölümde laiklik kavramını incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temel esasları arasına girişi ele alınmıştır. Bu bölümde ilk olarak Cumhuriyet öncesi dönemde laiklik ile ilgili olarak yapılan bazı düzenlemelere yer verilmiş, ardından da Cumhuriyet döneminde laik anlayışın hızla gelişmesini sağlayan düzenlemelerle birlikte son olarak laikliğin anayasada devletin temel ilkeleri arasında yer almasına değinilmiştir. Son bölümde ise laik sistemde din eğitiminin konumuna değinilerek laik sistemde din eğitiminin programlarda yer alması gerektiğini ve aksi görüşü öne sürenlere ve onların iddialarına yer verilmiş, bu bölüm din derslerinin geçirdiği tarihi sürece yer verilerek sona erdirilmiştir.

1.3.4. VARSAYIMLAR

1) Laikliğin başlangıçtaki manasıyla sonraki manası arasında farklılaşma vardır. Bunda ilk dönemlerde diğer laiklik anlayışlarına nazaran daha sert bir nitelikte olan Fransız laiklik anlayışından etkilenilmesi; ancak daha sonra bu anlayışın, nispeten daha yumuşak olan diğer ülkelerin anlayışlarının da etkisiyle tedricî olarak terk edilerek daha ılımlı bir anlayışa yönelmesi etkilidir.

2) Devlet idaresinde eğitimle ilgili olan yöneticilerin laiklik anlayışları din derslerinin konumunu etkilemiştir.

3) Laikliğe benzeyen uygulamalara Cumhuriyet öncesi dönemde de rastlanmaktadır. Bu uygulamalar laik sisteme geçişi kolaylaştırmış ise de tam manasıyla Cumhuriyet dönemiyle birlikte bu geçiş gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde eğitimde laikleşme eğilimleri daha önce bu konuda atılan adımların doğal devamıdır.

4) Laiklik ve din eğitimi tartışmalarında konuya olumlu ve olumsuz bakanlar, iddialarını bilimsel gerekçelere dayandırmaktan çok duygusal ve ideolojik açıdan yaklaşmaktadır.

5) Laik sistemde din eğitimi hakkında fikir beyan edenlerin ortak noktalarından birisi Atatürk'ün konu ile ilgili söz ve uygulamaları olacaktır.

6) Laikliği benimseyen ülkelerdeki din eğitimi uygulamaları laik sistemde din eğitiminin konumunu tartışan tarafların kullandığı ortak argümanlardan biri olacaktır.

7) Din eğitiminin devlet eliyle verilmesi, tartışmaların odak noktalarından biridir.

8) Laik sistemde din eğitiminin yer alabileceğini savunanlar, bu iddialarını daha çok ahlakî gerekçelerle desteklemektedir.

9) Laik sistem içerisinde din derslerinin yer alamayacağını savunanların en çok üzerinde durdukları iddia, bu derslerin verilmesiyle din ve vicdan özgürlüğünün baskı altına alındığı düşüncesidir.

10) Konu etrafındaki tartışmalar ülkedeki din eğitiminin teorik ve pratik açıdan olumlu yönde gelişmesine katkıda bulunmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

2. LAİKLİK

2.1. Kavramın Kökeni ve Tanımı

Laiklik kavramı, günümüze kadar birçok toplumun gündemini meşgul eden kavramlardan biridir. Bu tartışmalar esnasında sayısız tanımlar getirilmeye çalışılmışsa da laikliğin herkes tarafından kabul edilen bir tanımına henüz ulaşamamıştır. Bu tanımlama zorlukları genel olarak; kişilerin objektif ölçüler içerisinde olamaması, herkesin ortak olarak kabul ettiği objektif ölçütlerin belirlenmesinde karşılaşılan güçlükler, kavramın oldukça girift olması, her toplumun sahip olduğu tarihi ve kültürel değerlerin farklı olması gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca kavramın tanımlanma zorluklarından birisi de laiklik kavramının kendi içerisinde birçok değişik yönü barındırmasıdır. Laikliğin birçok farklı yöne sahip olması ve bu yönlerinin de subjektif yorumlara açık olması, bireylerin laikliği kendi hislerine, anlayışlarına ve ideolojilerine göre tanımlamalarına sebep olmuştur. Laikliği tanımlamaya çalışanlar, bu yönlerden birini veya birkaçını kapsayan şekilde tanımlar yapmakta, dolayısıyla da tüm yönleri barındıran bütüncü bir tanıma ulaşamamaktadırlar¹.

Özellikle Fransa’da bu farklı yaklaşımlara temel olarak, laikliğin iki doktrin tarafından değişik şekillerde tartışılması, uygulanması ve yorumlanması neticesinde belirsiz amaçlı büyük mücadelelere konu olması gösterilmiştir. Bunun sonucunda da ilki laik ahlakı doktrininin merkezine alan “Cumhuriyetçi Doktrin”, diğeri de plüralizm ve özgürlüklere değer veren ve laik devletin tarafsız olması gerektiğini savunan “Liberal Demokratik Doktrin” olarak tanımlanabilecek ilki katı, ikincisi ise ona nispeten daha hoşgörülü olan iki anlayış ve uygulama biçimi ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetçi Doktrin kaynaklı, XIX. yüzyıl pozitivistlerinin katkısıyla fikri zenginliğe ulaşan aydınlanma felsefesidir. Bu doktrinin eğitim görüşünün temelinde ise laik, kamusal, parasız ve

¹ Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 52, Mayıs 2001, s. 28–29; Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, *A.Ü.İ.F. Dergisi XL*, Sayı: I, Ankara 1998, s. 186; Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Hazırlayan: Jean Baubérot, Da Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 12; Özek, Çetin, *Türkiye’de Laiklik; Gelişim ve Koruyucu Hükümleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s. 3.

zorunlu okul meydana getirme projesi vardır. Tanımlanan okul tipi sayesinde çocuğun vatandaşlık ve ulus bilincini kazanmasını daha da kolaylaştırmak amaçlanmıştır. Bu doktrin jakoben geleneklere başvurarak fikirlerine uygulama zemini bulmayı kolaylaştırmıştır. Jakoben geleneklerin en önemli özelliği otoriter, merkeziyetçi ve güçlü bir devlet isteğidir. Bu bağlamda Fransız Cumhuriyetçileri, Türk Cumhuriyetçilerini önemli bir şekilde etkilemişlerdir¹.

Tanımlama zorluklarının sebeplerinden bir diğeri de laikliği uygulayan ülkelerin bu kavramı karşılaştıkları ilk anlamıyla uygulamayıp ülkelerindeki mevcut tarihi, sosyal ve siyasi şartların çerçevesinde kendilerine has bir yorumla farklı şekillerde tatbik etmeleridir. Bu da kavramın sabit olmamasına, zamana ve zemine göre değişmesine neden olmuştur. Mesela Fransız laiklik sistemi daha çok hukuksal ve siyasal alana önem vermesine rağmen İngiltere’de daha farklı özelliktedir. İngiltere’de devlet laik olmasına rağmen Anglikan Kilisesi devletin resmi kilisesidir. Benzer şekilde İsveç, Danimarka, Norveç, Portekiz ve İtalya gibi ülkelerdeki laik sistemler Fransa’dakinden farklı özellikler göstermektedir. Genel olarak bu ülkelerde laiklik daha çok entelektüel ve toplumsal düzeyde kendini göstermektedir. Ülkelerin kendi yorumları ile farklı uygulamalarda bulunmalarının en önemli nedeni de laikliğin ulaşılması gereken bir amaç değil de toplumun refahını sağlayan bir araç olarak düşünülmesidir. Durum böyle olunca tarih boyunca tanımlarda farklılıkların olması doğal bir hale gelmekte ve daha çok entelektüel ve toplumsal düzeyde kendini gösteren bir yapı şeklinde belirmektedir².

Türkiye’de de durum bundan farklı değildir. Tanımlamalardaki farklılıkların nedenleri aynen Türkiye için de geçerli olan bir durumdur. Türkiye’nin uyguladığı laiklik, mevcut şartlar da dikkate alınarak Fransa’dan örnek alınmıştır. Laikliğin gelişmesinde önemli payı olan Fransa’nın ve kavramı oradan alan Türkiye’nin anayasalarında laikliğin çok açık bir tanımının olmaması, kavramın daha kapalı bir hale gelmesine ve subjektif yorumların ortaya çıkmasına yol açmaktadır³.

¹ Bockel, Alain, “Laiklik ve Anayasa”, *Laiklik ve Demokrasi*, Derleyen: İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 50, 51.

² Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 12; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, İnsan Yayınları İstanbul 1995, s. 33–34, *İslam ve Laiklik*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Abant Toplantıları I, Editör: Mehmet Gündem, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 33; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 28–29; Özek, Çetin, *Türkiye’de Laiklik; Gelişim ve Koruyucu Hükümleri*, s. 3.

³ *İslam ve Laiklik*, s. 164.

Laikliğin, içerisinde birçok unsuru bulunduran kompleks bir kavram olması da tanımlanmasında çekilen sıkıntıların sebeplerinden birisi olarak gösterilebilir. Onun bu yapısından dolayı laikliği tanımlamak isteyenler bütünüleyici bir tanım yapmakta zorlanmışlar, hep bir veya birkaç yönünden tanımlamışlardır. Bu yaklaşımlar ve tanımlamaların bazıları şunlardır:

Laikliği felsefe açısından tanımlamaya çalışanlar, dinî düşünce ile akli düşüncenin, fizik ile metafiziğin diğer bir deyimle akıl ile imanın yetki alanlarının birbirinden ayrılması, iman ve inanç yerine aklın egemenliğinin, sorgulayan ve araştıran bir anlayışın kabul edilmesi olarak tanımlamışlardır¹.

Siyaset ilmi bakımından konuya yaklaşanlar ise laikliğin siyasî iktidar ile dînî iktidarın ayrılması ve siyasi iktidarın meşruluğunun tanrısal değil, dünyevi kaynağa, daha somut olarak halka, yönetilenlere dayandırılması² manasına geldiğini söylemektedirler.

Laikliği hukuki yönünden tanımlamak isteyenler ise, kanunların dinden bağımsız yapılması, devlet ile dinin birbirine karışmaması ve aynı zamanda fertlerin her türlü din, vicdan, inanma ve inanmama hürriyetlerinin kanunla korunması, devletin pozitif hukukunun, dinî kurallar yerine, akli esaslara dayanması şeklinde tanımlamışlardır. Batı'daki İngiltere, Danimarka, İrlanda, İspanya gibi bazı devletler resmi devlet dinine sahip olmalarına rağmen laik olmayan ülkeler olarak kabul edilemez. Bu ülkelerin laik olarak nitelenmesini sağlayan laiklik tanımı “hukuki laikliktir”. Bu ülkelerdeki tanıma göre hukuki laiklik, kanun önünde, farklı dinlere inananların eşit muameleye tabi tutulması ve din ve vicdan hürriyetlerinin hiçbir kısıtlama getirilmeden tanınmasıdır. Kısaca hukuki laiklik, eşitlik prensibi demektir³. Birleşik Devletlerde bir Yüksek Mahkeme Yargıcının söylediği gibi, “Hiçbir makamın, politikada, milliyetçilikte, dinde ya da düşünce ile ilgili herhangi bir alanda, tek doğrunun ne olduğunu buyurma

¹ Taşdemirci, Ersoy, “Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik ve Din Eğitimi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk ve Din Eğitimi Semineri (23–25 Nisan 1981)*, AÜİF. Yayınları, Ankara 1981, s. 164; Günay, Ünver/Güngör, Harun/Ecer, Vehbi, *Laiklik, Din ve Türkiye*, Adım Yayınları, Ankara 1997, s. 8; Aliefendioğlu, Yılmaz, “Laiklik ve Laik Devlet”, *Laiklik ve Demokrasi*, s. 74; Armaner, Neda, “Atatürk-Din ve Laiklik”, *Atatürkçülük II*, MEB. Yayınları, İstanbul 2001, s. 323.

² Sezen, Yümni, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 28; Günay, Ünver/Güngör, Harun/Ecer, Vehbi, *Laiklik, Din ve Türkiye*, s. 8; Aliefendioğlu, Yılmaz, “Laiklik ve Laik Devlet”, s. 74; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000, s. 142.

³ Sezen, Yümni, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, s. 28; Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, s. 187; Aliefendioğlu, Yılmaz, “Laiklik ve Laik Devlet”, s. 74; Türköne, Mümtaz’er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, Ark Yayınevi, Ankara 1993, s. 4.

yetkisine sahip olmamasıdır”¹. Bu anlamıyla laiklik, en azından 1646-1648 (Westfalia Anlaşması) yıllarına kadar geriye götürülebilir².

Sosyolojik açıdan laiklik denilince, sadece devlet içinde din işleriyle dünya işlerine ait otoritelerin birbirinden ayrılması değil, sosyal hayatın birçok şubeleriyle din arasındaki münasebetlerin çözülmesi anlaşılır. Nitekim bizde laiklik dendiği zaman yalnız siyasî ve dinî otoritelerin ayrılması değil, eğitimin, ailenin, ekonomik hayatın, hukukun, hatta muaşeret, kıyafet vesairenin değişmez din ölçülerinden ve akidelerinden ayrılarak, zamanın ve hayatın şartlarına ve zaruretlerine göre düzenlenmesi anlaşılır. Esasen devletin kiliseden ayrılması, batı toplumlarında laikleşme oluşumunun yalnız bir yanındır. O ölçüde önemli olan ekonomik, toplumsal ve kültürel örgütlerin de din ölçülerinden ayrılması ve bunlarla birlikte diğer (örneğin, bilim ve felsefe, sanat ve edebiyat, halkın alışılmış davranışları gibi) alanlardaki dinden ayrılışlar da aynı derecede önemlidir³. Laikliğin sosyolojik tanımı, kilisenin -dinin- etkisini azaltarak, yerine beşeri unsurların yerleşme imkanını sağlaması açısından önem arz etmektedir.

Eğitsel anlamda laiklik kavramı, bireylere başkalarının inancına veya inançsızlığına hoşgörü gösterme davranışı kazandırarak toplumsal uzlaşmayı, toplumsal barışı sağlayan bir süreç olarak tanımlanabilir. Bu şekilde bireyler laiklik yoluyla eğitim açısından akılcılaşıma ve kültürel çoğulculuşıma kabiliyetlerini kazanmaktadır⁴.

Laikliğin çeşitli yönlerden yapılan bu tanımlarında ortak noktanın, laikliğin dinî olan ile dünyevî olanın birbirlerinin sahasına müdahalede bulunmaması ve toplumsal kurumların kaynağını dinden almaması olduğu söylenebilir. Toplumlar dinden faydalanabilir; ancak bu faydalanma aklın izin verdiği ölçüdedir. Aklın sınırlarını aşan durumlarda din kaynak olmaktan çıkar, vicdani bir mesele olarak kalır.

Tanımında bu kadar zorluklar bulunan laik kelimesi Grekçe “halk, kalabalık, kitle” anlamına gelen “laos” kelimesinden türemiştir. Aynı kökten türeyen “laikos kelimesi ise “halka, kalabalığa, kitleye ait” manasında bir sıfattır. Bu manalara gelen Grekçe köken, Katolik halkların dilinde özellikle de Fransızca’da kullanılır. Görüldüğü

¹ Çağlar, Bakır, “Türkiye’de Laikliğin “Büyük Problem”i Laiklik ve Farklı Anlamları Üzerine”, *Cogito I*, Yaz 1994, s. 117.

² *İslam ve Demokrasi*, TÜSES Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 51–52.

³ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 25; Berkes, Niyazi, “Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, *AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları*, Ankara 1945, s. 99.

⁴ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, Çınar Yayınları, İstanbul 1995, s. 49. Laiklik-eğitim ilişkisi ile ilgili daha detaylı açıklamalar ilerleyen bölümlerde yer alacaktır.

gibi kelimenin kökenine bakıldığında dînî hiçbir ima yoktur. Ancak Hristiyanlık ile birlikte, “clericos (din adamı)” dışında Tanrı ile hiçbir bağı olmayanları niteleyen özel bir terim haline dönüşmüştür. Böylece laostan dînî nitelik taşımayan manasında laikos, clerostan da din ile bağlantısı olan manasında clericos kelimeleri sıfat olarak türemiştir¹.

Laik kelimesinin bu şekilde din adamı dışındakiler manasında kullanılması miladın ilk asırlarına kadar geriye götürülebilir. Bu asrın sonlarından itibaren din adamlarına Yunanca klerikoi, Latince clericus, din adamı sınıfının dışındakilere de Yunanca laikoi, Latince laici denmiştir. Bununla birlikte laiklik, bunlardan farklı anlamlarda da kullanılmıştır. Homeros’un destanlarında seçkin komutanların karşısındaki mütevazî askerler topluluğunu, Yetmişler’in Tevrat tercümesinde ise laos ile rahiplerin ve kendini Tanrı’ya adayan kleros denilen Levi kabilesinin dışındaki kitleyi ifade etmek için kullanılmıştır².

Laikliğin köken olarak anlamında ve diğer anlamlarında dikkat edilmesi gereken nokta, laik olmanın yani ruhban sınıfı dışında olmanın hiçbir zaman Hristiyan olmamak manasında kullanılmamasıdır. Burada kasıt, meslek olarak klerikal yani din adamı olmamak, klerikalizm-dışı olmaktır. Dolayısıyla laik bir sıfat olarak ruhban olmayan ama Hristiyan olan kişiyi nitelemek için kullanılmaktadır³.

Bu kelime Latince’ye de Yunanca’dan laicus şeklinde geçmiştir. Katoliklik dışındaki Hristiyanlık’ın yayıldığı yerlerde Latince köken (laicus) kullanılmış, Protestanlığın etkisi altında olan yerlerde ise kökü Latince olan İngilizce ve Almanca terim secularisme yayılmıştır. Bu kelime, Geç Latince’de “laicus”, Eski Fransızca’da

¹ Sezen, Yümni, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, s. 17; Özgen, Mahmut İhsan, “Laik Devlet Din ve Vicdan Hürriyetine Hukuki ve Sosyolojik Yaklaşım”, *Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1991, s. 112; Berkes, Niyazi, “Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, s. 99; Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 91; Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 18; Fırlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla Üniversitesi, Muğla 2001, s. 99; Bursalioğlu, Ziya, “Cumhuriyet-Laiklik-Eğitim Üzerine”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi II*, Mart 1986, Sayı: 5’den Ayrıbasım, s. 379; Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e, Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1995, s. 88; Taşdemirci, Ersoy, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik ve Din Eğitimi”, s. 164.

² Sinanoğlu, Suat, “Laik Kelimesinin Etymonu ve Anlamları”, *Laiklik I*, Milli Tescin Birliği Yayını, İstanbul 1954, s. 1, 2.

³ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e*, s. 89; Sezen, Yümni, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, s. 17; Berkes, Niyazi, “Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, s. 99; Fırlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 99; Bursalioğlu, Ziya, “Cumhuriyet-Laiklik-Eğitim Üzerine”, s. 379. Almanca Creifelds Hukuk Sözlüğü’nde de laik kelimesi, Katolik kilisesinin mecellesi olan Codex Iuris Canonici’nin 87. vd. kanonlarına göre, “Geçerli bir vaftizle vaftiz edilerek bütün hak ve yükümlülükleriyle Hristiyan olan kişi” diye tanımlanmaktadır. Buna göre laik kişi, Hristiyanlıkta dinsiz ya da dinle ilgisiz değil, sadece kilise görevlisi olmayan ve fakat tam anlamıyla Hristiyan olan bir mümin kişidir. Bkz. Fırlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 177.

“lai” ve İngilizce’de “lay” şeklini almıştır¹. “Lay” ve “laity” İngilizce’nin en karışık kavramları arasındadır. Tam çevirileriyle, meslek sahibi olmayan, okuma yazma bilmeyen, dinsel öğrenimi ve pozisyonu olmayan (cahil) kişi ve kişiler anlamına gelir².

Laicus kelimesinin zıddı ise Latince’de ruhban sınıfına mensup olan manasında clericustur. Ruhban sınıfı da kendi içinde “regulier” ve “seculier” diye iki zümreye ayrılır. Regulier denilen gruba mensup olanlar, hayattan uzak yaşayan ve manastırlara kapanıp ömürlerini ibadetle geçiren zahitlerdir. Seculier grubundakiler ise, papaz ve psikopos gibi, toplum içinde herkesle birlikte yaşayan kilise hizmetçileri ve dinî ayin rahipleridir. Laik de ruhaniler sınıfının bu iki grubunun dışında olan hristiyanlara denir. Laik kelimesi, daha sonraları bu mananın dışında, şahıslardan başka, dinî olmayan şeyler, fikir, prensip ve müesseseler için de kullanılarak içerik olarak daha da genişletilmiştir³. Mesela modern Fransızca’da laicisme, din adamlarından, rahiplerden başka kişilere, kurallara, yetkililere dünya işlerinde hatta din işlerinde üstün bir yer verme, laic ise din kurumlarından ve din adamlarından (clergé) emir almayan insan anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanında “école laïque” din kurumlarından bağımsız olarak eğitim yapan okul, “habit laïque” ise, ruhban sınıfından olmayan giyiniş olarak tanımlanır⁴.

“Laik” kavramı ilkin 1790’lardan sonraki Fransa’da kullanılmaya başlamış ve özellikle Katolik ve Fransızca konuşulan ülkelerde ve topluluklarda etkili olmuştur. “Laik” kavramı müslüman Araplar arasında da “sekülerizm” kavramından daha çok kullanılmıştır. Örneğin, Libya, Cezayir, Tunus, Lübnan, Ürdün ve Filistin’de bu kavram daha yaygın olarak tanınmakta ve kullanılmaktadır⁵. Bu ülkelerde laik kelimesinin sekülerizm kelimesinden daha fazla kullanılmasının nedenlerinden biri olarak bu

¹ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 91; Yazıcıoğlu, Hulusi, *Bir Din Politikası, Laiklik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 23; Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, s. 185; Hocaoglu, Durmuş, “Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 72, Ankara 2003, s. 126.

² Altındal, Aytunç, *Laiklik*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s. 33.

³ Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, s. 185, 186; Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 47; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 28.

⁴ Yazıcıoğlu, Hulusi, *Bir Din Politikası, Laiklik*, s. 23; Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, s. 185; Armaner, Neda, “Atatürk-Din ve Laiklik”, s. 324; Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 18.

⁵ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 33.

Ülkelerin yakın ilişki içerisinde oldukları Batı lkelerinde bu kullanımın daha yaygın olması gösterilebilir.

Genel olarak laikliğin başlangıçtaki anlamının sonraki dönemlerde değiştiği söylenebilir. Laiklik başlangıçta kişinin din adamı sınıfının dışında olmasını ifade ediyor iken ilerleyen dönemlerde şahısların dışında başka şeyler için de kullanılan bir kavram haline gelmiştir.

2.2. Tarihi Seyri

Laikliğin kökenini ve bu kökene bağlı olarak gelişimini inceledikten sonra siyasi tarih açısından geçirdiği sürece değinecek olursak laikliğin başlangıcı ile ilgili çeşitli iddiaların bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlar arasında laikliğin Turanlı bir kurum olduğu ve laik sistemin Türklerden Hristiyanlar’a geçtiği iddiası da bulunmaktadır¹. Ancak bu iddia çok fazla taraftar bulan bir iddia değildir. Genel olarak laikliğin Batı’nın tarihsel şartları çerçevesinde oldukça erken dönemden itibaren kendini göstermeye başladığı, modern anlamda her şeyden önce Batılı bir fenomen olarak geliştiği ve daha sonra da tüm dünyaya yayıldığı sylenebilir².

Laikliğin ilk öncüsünün 1324 yılında Le dfenseur de la paix (Barışın Savunucusu) adlı eserde modern laik devletin temellerini atmış olan Marsile de Padoue (1280-1343) olduğu da iddia edilmektedir. İtalyan teologu olan Marsile, siyasi iktidarın Tanrı’dan neşet eden bir kuvvetle donatılmadığı ve donatılmaması gerektiğini ileri srmştir. Onun dışında Akinolu Thomas ve Bodin, iktidarın ve devletin laik teorisinin temellerini atmıřtır³. Laiklik, ilk olarak Hristiyanlık’a karşı, yani dine karşı bir hareket, dini bir “itizal” hareketi olarak başlamış, daha sonra Hristiyanlık ncesi pagan kültüre yönelmiş ve bütün gelişim süresince hep dine karşı soğuk ve agresif davranmıştır. Laiklik bu şekilde bir gelişim sergilerken Hristiyanlık’ın bazı ilkelerinden de yararlanmıştır. Özellikle “Kayserin hakkını kaysere, Allah’ın hakkını Allah’a verin”

¹ nsal, Hüsamettin, “Laiklik ve Atatürk’n Din Hakkındaki Düşünceleri”, *T.C. Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Resmî Yayınları*, Ankara 1981, s. 97; Sarıkoyuncu, Ali, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 61.

² Hocalu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e*, s. 48.

³ Texier, Pascal, “Fransız Laiklik Modelinin Kaynakları”, *Laiklik ve Demokrasi*, s. 19; Vergin, Nur, “Din ve Devlet İlişkileri Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 72, Ankara 2003, s. 72; Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye’de*, Engin Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 34.

ilkesi, laiklerin –ruhban olmayan- siyasi otoritesi meşrulaştırılırken kullanılan önemli bir ilkedir¹.

Hristiyan dünyasında baştan beri din ve siyasal otorite arasında bir çatışma ve mücadele kendini göstermiş; laikliğin toplumsallaşması bu mücadelenin sonunda ortaya çıkmıştır. Batı Roma çöktüğü zaman imparator tahtına papa geçmiştir. Bunun sonucunda da ruhban sınıfı gittikçe güçlenerek imtiyazları genişlemiş, laikler üzerinde her türlü yetkiye sahip olmuştur. Ancak onların bunaltıcı baskısı aydınların zihninde bu dinin bu dünyaya müdahale etmeyen, sadece kişilerin vicdanlarında yer bulan bir şekle dönüştürülmesi düşüncesinin belirmesine yol açmıştır. Bu dünyanın meşrulaştırılabilmesinin kilise ile birlikte olmasının mümkün olmadığı ancak kiliseye rağmen gerçekleştirilebileceği kanaati iyice belirginleşmiştir. Ruhban sınıfının otoritesine karşı çıkan burjuva sınıfının toplumsal alanlara giderek egemen olmasıyla birlikte de bu düşünce pratiğe dönüşmüş ve Batıda toplumsal çerçevede laikleşmenin başlangıcını oluşturmuştur. Burjuvaların yönetimindeki kentlerle (les communes) kilise adamları arasında, feodal çağın sonlarından itibaren başlayan bu mücadele, bir bakıma laiklerle laik olmayanlar (clerge) arasında ortaya çıkan bir iktidar savaşına dönüşmüştür. İşte bu şekilde laiklerin ruhbanların elinden otoritesini alıp onları pasif bir hale getirmeleri sürecine laiklik denilmektedir².

Bunların yanı sıra laikliği besleyen diğer bazı kaynaklar da şunlar olmuştur: Avrupa’da kilisenin ve ruhban sınıfının durumu, taassup, din ve mezhep kavgaları, dinin çağın getirdiği problemlere cevap verememesi, maddeci, pozitivist, pragmatist felsefelerin gelişmesi, doğrunun yerine faydalıyı koyma fikrinin artması, cemaat tipi topluluktan cemiyete geçişin hızlanması, şehirleşmenin artışı, yeni sosyal sınıfların doğması, bir cemiyette birden fazla din ve mezhep bulunmasının yeni anlayışları zorlaması, vatandaşlık hukukunun örfi hukukun yerine geçmesi, ferdileşme zihniyetinin süratle artması³. Bunun sonucunda merkezi konumda olan din olgusu fonksiyonunu giderek kaybetmiş ve kişisel bir tercih meselesi haline gelmiştir.

¹ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e*, s. 393; Selami, Ahmed, *Üç Din ve Üç Şeriat Karşısında Laiklik*, Türkçesi Neşriyat, İstanbul 1976, s. 54.

² Sezen, Yümnî, *Türk Toplumunu Laiklik Anlayışı*, s. 17; Berkes, Niyazi, “Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, s. 99; Hocaoglu, Durmuş, “Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, s. 144–145; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 30, 31; Fırlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 99.

³ Sezen, Yümnî, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, s. 30–31; *İslam ve Laiklik*, s. 51.

Bu gelişmeler neticesinde keşifler, reform hareketi, akılcı akımlar, ulusal akımlar, 1766'da Amerika İnsan Hakları Bildirgesi, 1791'de Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi evre evre ortaya çıkarak Avrupa uygarlığının oluşmasına ve laikliğin doğmasına neden olmuştur. Ayrıca XIX. yy'da ortaya çıkan pozitivism akımı da laik düşüncenin pekişmesini ve devletlerin hukuksal yapılarına girmesini sağlamıştır¹.

Avrupa'da laiklik kavramının bu şekilde yerleşmesinde ve gelişmesinde aydınlanma ile birlikte gelişme imkanı bulan bireyi ve aklı öne çıkaran felsefi ekollerin de etkisi büyüktür. Ancak asıl olarak laik düşüncenin temelini, tüm bunların ardından gelen Rönesans ve Reform hareketleri oluşturmaktadır. Bu düşünce akımlarının toplumlarda laik düşünceyi yavaş yavaş yerleştirmelerine rağmen devletin dinsel olma özelliği az veya çok XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir denilebilir².

Avrupa'da laikliğin ana vatanı, Rönesans'ın ortaya çıktığı toprak olan İtalya'dır. Ancak laikliği uygulamada ve daha da ileri götürmede Fransa İtalya'yı geçmiştir. Fransa'da laiklik ilkesine yönelik 1789'da başlamış, İspanya (1868-1876), Portekiz (1908-1917), Fransa etkisindeki Meksika (19. yy) ile Türkiye (1920 sonrası) gibi ülkelerde mevcut yapıdaki köklü değişimlerle uygulamaya konulmuştur³.

Rönesans'ın başlangıcında net olarak belirmeyen dünyevileşme düşüncesi, Rönesans'ın bitiminde netleşmeye başlamış ve düşüncenin objesi metafiziksel olmaktan uzaklaşarak fizikselleşmiştir. Bu gelişmeyi Fideizm'den Natüralizm'e, Teo-Santrizm'den Homo-Santrizm'e, Skolastisizm'den Rasyonalizm ve Empirizm'e, Siyasi Otoriteryanizm'den Demokrasi'ye ve Klerikalizm'den Laisizm'e doğru bir yönelme olarak görmek de mümkündür⁴.

Rönesans'ı takip eden ve laikliğin gelişmesinde önemli yeri olan diğer bir hareket de Reformasyon'dur. Bu hareketin laiklik yolunda en önemli fonksiyonu, din ile dünyanın barıştırılması düşüncesine karşı olan kilisenin katılığını yumuşatması olarak gösterilebilir. Kilisenin bu dünyanın meşrulaştırılması fikrini kendi otoritesini sarsacağı

¹ Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye'de*, s. 58; Ünsal, Hüsamettin, "Laiklik ve Atatürk'ün Din Hakkındaki Düşünceleri", s. 97.

² Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye'de Laiklik*, s. 16; Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi III, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (İkinci Bölüm) (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi Temmuz 1996, s. 42; Sena, Cemil, *Allah Fikrinin Tekamülü*, Semih Lütfi Matbaası, Tarihsiz, s. 219.

³ Hocaoglu, Durmuş, "Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik", s. 145; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim, Çağdaş Toplum Olmanın Yolu*, Anı Yayıncılık, Ankara 2001, s. 39.

⁴ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Milli Sekülerizm'e*, s. 106, 114; Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2003, s. 91.

için kabul etmesi mümkün olmadığından dini reddetmek, dinde ıslahat yapmak ya da dini pasifize etmek şeklinde davranma zorunluluğu vardı. Bunlardan birincisi ateizmdi. İkincisi reformasyon, üçüncüsü ise laisizm oldu¹.

Böylece Reform hareketiyle birlikte Hristiyan dünyası hızla laikleşmiş, özgür ve akılcı düşünce gelişerek hızlı bir yükselme sürecine girilmiştir. Ancak Reformcular insanları kilisenin hakimiyetinden kurtarıp özgürleştirmeyi amaçlarken bu amacın dışına çıkarak insanları bu sefer de devletlerin otoritesine boyun eğmek zorunda bırakmışlardır².

Laikliğin bugünkü manada kullanılmasına etki eden önemli bir diğer etken de Fransız İhtilali'dir. İhtilalin ilk başlarında laik terimi sözlük manasında, yani kilise mensubu olmayan halktan kişi manasında kullanılmaktaydı. Fransa'da üçüncü Cumhuriyet'in kurulmasıyla (1875) birlikte laiklik kavramı ortaya atılmış, bugünkü kullanılan manasına benzer bir anlam ve içeriğe kavuşması ise 1882 ile 1946 yılları arasında çıkan eğitim özgürlüğü hakkındaki 1850 tarihli Falloux kanunu gibi kanunların çıkmasıyla olmuştur. Devletin niteliğini belirten laik ibaresi de Fransız anayasasına ancak 1946'da girebilmiştir. Bu kanunların hazırlanmasında siyasi kinlerin ve Katoliklere düşmanlığın rol oynamadığı belirtilse de uygulamalara bakıldığında dine karşı katı bir tutumun olduğu görülebilir. Bu tutumun yerleştiği yer ise okuldur. Okullarda bir yandan tüm inançlara karşı saygılı olma ilkesi yer alırken diğer taraftan da bireyler belirli ideoloji doğrultusunda yönlendirilmektedir. Böylece birleştiriciliği hedefleyen laiklik laisizme dönüşerek bölünmelere yol açabilmektedir. Günümüzde de Fransa'da yaşanan bazı tartışmalar hala laiklik ile laisizm arasında mücadelenin devam ettiğini göstermektedir. Ancak Fransa, tüm bunlara rağmen içeride kiliselerle olan ilişkilerini devam ettirdiği gibi dışarıda da Vatikan ile olan ilişkilerini devam ettirmektedir³.

Siyasi tarih açısından laikliğin bu gelişimi; iktidarın kiliseden devlet otoritesine aktarılmasını (1567-1648), laiklerin devlet kudreti çerçevesinde otoriteyi ele geçirmelerini (1780) veya felsefi bir politik ahlak kavramını (1832) ifade eder. Değişen

¹ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 95, 96, 115.

² Küçükağa, Ahmet, *Türkiye'de Laiklik Serüveni*, Emre Yayınları, İstanbul 1996, s. 24.

³ Yazıcıoğlu, Hulusi, *Bir Din Politikası, Laiklik*, s. 132; Belorgey, Jean-Michel, "Laiklik ve Demokrasi, Açık Bir Toplumda Laiklik", *Laiklik ve Demokrasi*, s. 37; Sena, Cemil, *Allah Fikrinin Tekamülü*, s. 219; Vergin, Nur, "Din ve Devlet İlişkileri Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi", s. 43, 44; Arabacı, Fazlı, "Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye", s. 15.

bu süreçte görüldüğü gibi laiklik, Tanrı iktidarını elinde tuttuğunu ve onu birilerine verebilme gücünde olduğunu iddia eden imtiyazlı bir sınıfa karşı halkın tavır ve tarzını anlatan ve tedrici olarak Tanrı adına iktidarı ellerinde tuttuklarını iddia edenlerin yönetimden uzaklaştırılması şeklinde bir anlam istikametini almıştır. Günümüzde ise Batı toplumlarının ve devlet yapılarının laiklik yönündeki değişimleri, devletlerin toplum içerisindeki her inanca eşit uzaklıkta olması ve tarafsız kalması yani çoğulculuk yönünde olmuştur. Dolayısıyla Avrupa’da laiklik, din özgürlüğü biçiminde ele alınmıştır. Bu anlamda Modern Batı Dünyasının teşekkül seyri ile laikleşme-sekülerleşme sürecinin paralel gittiği söylenebilir. Laikliğin doktrinel olarak gelişimi de laisizm, laiklik ve sekülerizm olarak sıralanabilir¹.

Laikliğin Avrupa’ya, dinin devlete, devletin de dine karışmadığı, devletin dini inançlar karşısında tarafsız bir konuma yükseldiği, halkın dini inanç ve uygulamalarında tam anlamıyla özgür bırakıldığı bir anlayış getirdiği, bu anlayışın da din ve mezhep kavgalarının sonra ermesinde büyük rol oynadığı ve bu yüzden de Avrupa’da laikliğin, kısa bir sürede halka mal olduğu, dini ve siyasi hayatının adeta bir parçası haline geldiği² söylene de Avrupa Topluluğu ülkelerinden hiç birinde ne buraya kadar sözünü edilen ideal laiklik anlayışı tam olarak uygulanmakta, ne de laiklik evrensel olarak her yerde aynı tür bir uygulama ile karşımıza çıkmaktadır³. Çünkü dinin toplum hayatından uzaklaştırılması tarihte çok zor görünen hadiselerden biridir. Din toplumların temel dinamiklerinde her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Ancak dinin siyasi iktidarı elinde bulundurması veya bunun tam tersi, tarih boyunca dini gücü elinde bulunduranlarla buna karşı çıkanlar arasında mücadelelere sebep olmuştur. Laikliğin ortaya çıkmasıyla birlikte toplum ve iktidar içerisinde dinin yeri laikliğin anlaşılma biçimlerine göre değişikliğe uğramıştır. Din, devlet ve toplum hayatıyla bu kadar iç içe olduğu için laiklik olgusu din ile devletin ayrıştırılması olarak değil, din-devlet-dünya üçlüsünün tek tek ve birbiriyle bağlantılı olarak ele alınmasıyla anlaşılabilirlik kazanır⁴. Zaten dine karşı kayıtsız görünmek özellikle kendi toplumumuz için oldukça zordur. Çünkü toplumumuzda din, bir kültür olarak fert ve toplum hayatıyla iç içedir. İsim

¹ Sezen, Yümnü, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, s. 25; Aliefendioğlu, Yılmaz, “Laiklik ve Laik Devlet”, s. 81; Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e*, s. 341, 342; *İslam ve Laiklik*, s. 111.

² Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, Çığır Stratejik Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s. 8–9.

³ Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 15.

⁴ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 11.

koyma, cenaze defnetme gibi birçok davranış şekilleri tamamen din ile bağlantılıdır. Bu nedenle dinden hareketle laikliğe bir temel bulmak da zor görünmektedir. Eğer bir din, kendi içinde laiklik gibi bir ilke bulundurursa iki dünyayı da tanzim etme gibi önemli bir var oluş gayesini inkar etmiş dolayısıyla bir nevi intihar etmiş olur¹. Hiçbir toplumda din, devlet ve dünya üçlüsü birbirinden tamamen bağımsız değildir. Laikliği daha iyi anlamak ve uygulamak için bu üç alanı ve birbiriyle ilişkilerini iyi incelemek gereklidir.

Laikliğin din ile ilişkisinin tarihi seyrini incelediğimizde ilki dine karşı katı, diğeri ise ilkinen nisbetle daha yumuşak olarak nitelenebilecek iki tutum tespit etmekteyiz. İngiltere, ABD, Japonya ve Almanya’da “yumuşak” tutum yer edinirken, Türkiye’de, Rusya’da, Fransa’da, Bulgaristan’da ise “katı” tutum hakim olmuştur².

Dine karşı yumuşak bir tavır sergileyenlere göre laiklik ile din arasında herhangi bir çatışmanın olması mümkün değildir. Çünkü laiklik de laisizm de siyasi hakimiyet peşinde olan din ile mücadele halindedir, yoksa bizzat dinin kendisiyle herhangi bir problemleri yoktur. Aksine laiklik, bireyin toplumun bu önemli kurumunu öğrenmesini ve bu şekilde laikliği benliğine yerleştirmesini istemektedir. Ayrıca laiklik din ile siyasetin de kesin olarak ayrılmasını gerektirmemektedir. Zira böyle bir ayırım ne teoride öngörülmüştür ne de pratikte dünyanın hiçbir yerinde buna rastlanmıştır. Tarih boyunca ikisi devamlı surette birbirini etkilemiştir. Laikliğin dine karşı temel tutumu çoğulculuğu muhafaza ederek toplum içerisinde karşılıklı güven ortamını sağlamaktır. Laiklik ve din karşılıklı saygıya dayanır. Toplum düzeni için ikisi de birbirini korumakla mükelleftir hatta bazen işbirliği yapmaları da gerekir³. Birbirlerinin alternatifi olmaları durumunda hem din hem de laiklik gerçek mecralarından çıkar ve birbirlerinin düşmanı haline gelirler. Dinsel dogmaların yerini laik dogmalar alır ve laiklik bir tür dine dönüşür. Sorunu çözmek için önemli olan, bir dogmanın yerine başka bir dogmayı koymak değil, dogmanın her çeşidinden kurtulmaktır. Bu nedenle din ile laiklik bir yandan birbirleriyle olumlu ilişki içerisinde olması gerekirken diğer yandan da birbirlerinin alanlarına müdahale etmemeleri gerekir yani siyaset ile din birbirinden ayrılmalı kendi mecralarında hareket etmelidirler.

¹ Sezen, Yünni, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, s. 33.

² Duran, Bünyamin, *Sekülerleşme Krizi ve Bir Çıkışyolu Arayışı*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997, s. 12.

³ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e*, s. 298; Aşkun, İnal Cem, “Layiklik ve Din Eğitimi”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23–25 Nisan 1981)*, s. 392; *İslam ve Demokrasi*, s. 41.

Ancak daha önce de belirtildiği üzere dinî olan davranış ile dinî olmayan davranışı ayırt etmek çok zor bir hadisedir. “Dinî hareket”, “dinsiz davranmak” ve “din-dışı hareket” kavramları arasındaki ayrımın iyi belirlenmesi gerekir. Dinî hareket, ibadetleri yapmak gibi dinin gerektirdiği şekilde hareket etmek, dinsiz bir davranış da bunun aksine dinin prensiplerini kabul etmemek, din-dışı hareket ise yemek, içmek, oturup kalkmak gibi insanın doğası gereği yaptığı hareketler olarak tanımlanabilir. Laik bir devlette laiklik kavramıyla din dışı alanların dinin ölçülerinden uzaklaşarak zaman ve hayatın şartlarına uyum sağlaması kastedilir¹. Laik devlet, vatandaşlarının bu dünya ile ilgili olan isteklerini karşılar dinî alana karışmaz, bu alanı yetkisi dışında kabul eder. Bu alanla ilgili işleri düzenleme görevi cemaatlara bırakılır, devlet din karşısında tarafsız davranarak dinler arasında bir ayrım yapmaz. Böylece din özgürlüğü sağlanmış olur. Bu şekilde davranmak devletin dinsizliği demek değil aksine dinin istismarını önleyerek dini bir siyaset aracı olmaktan kurtarması açısından dinin lehine olan bir durum olarak da kabul edilebilir. Laikliğin bu şekilde din hürriyeti ve dindarlara saygı şeklini alması toplumların geçmişten bu yana yaşadıkları kötü tecrübelerin sonucunda olmuştur. Ayrıca bu tecrübeler laikliğin dinler ve mezhepler arasında bir eşitlik ve barış tesis etme ve bununla birlikte dindarlarla dindar olmayanlara eşit muamele etme hüviyetine bürünmesi neticesini de doğurmuştur. Laikliğin bu şekilde uygulanması, herkes için din, mezhep, düşünce ve vicdan hürriyetinin sağlanmasının yasal teminatı olacaktır. Nitekim laiklik günümüzde Avrupa ülkelerinde “farklılıklara ve herkesin hakkına saygı gösteren, kimseyi inançları sebebiyle dışlamayan bir sosyal felsefe” olarak algılanmakta ve bu şekliyle de kargaşanın değil, kendisiyle iç barışın sağlandığı bir düzenleme durumundadır. Laikliğin bu şekle bürünmesi, insanlığın fikir sahasında kazandığı en büyük zaferlerden biri olarak nitelendirilmiştir².

¹ Parlakışık, Ahmet, *Türkiye’de Laiklik İdeolojisi*, Objektif Yayınları, İstanbul 1993, s. 59; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 29.

² Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze Kadar)”, s. 186, 187; Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 12; Günay, Ünver/Güngör, Harun/Ecer, Vehbi, *Laiklik, Din ve Türkiye*, s. 158; Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 168; Kurtkan, Amiran, *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1975, s. 72; Arsal, Sadri Maksudi, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 87; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 14; Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 14, 137; Turan, Osman, *Türkiye’de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, Şark Matbaası, Ankara 1964, s. 41–42, 86; Özek, Çetin, *Türkiye’de Laiklik: Gelişim ve Koruyucu Hükümleri*, s. 4; *İslam ve Laiklik*, s. 139; Ünsal, Hüsamettin, “Laiklik ve Atatürk’ün Din Hakkındaki Düşünceleri”, s. 95, 96; Ozankaya, Özer, *Türkiye’de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, Cem Yayınevi İstanbul 1993, s. 4; Genç, Reşat, “Atatürkçü Düşünce Laiklik ve Din Anlayışı”, Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik,

Yukarıda bahsedilen din hürriyeti iki unsurdan oluşur: “Vicdan hürriyeti” ve bunu tamamlayan “ibadet hürriyeti”. Din hürriyeti geniş manada tarif edilirse içerisine “dinî dernek kurma”, “dinî öğretim” ve “dinî yayında bulunma” haklarını da eklemek gerekecektir. Ancak bu hürriyetin de bazı sınırları vardır. İdeal olarak laik bir devlette dinler, milli amaç ve çıkarlara, kamu düzenine aykırı düşmedikçe ve bu dinlerin adına batıl inançlar yayılmadıkça tanınmakta, korunmakta ve saygı görmektedir¹.

Dine karşı yumuşak bir tavır sergileyen düşünürlerde din-devlet ilişkileri açısından iki ayrı düşünce gözlenmektedir. Calvin, Luther ve Bossuet gibi ilahiyatçı, aynı zamanda papaz olan düşünürlerin anlayışına göre devlet, dine dayanan ilkeler ve normlarla hayat bulmaktadır. Locke gibi düşünürler ise dinle siyasetin birbirinden ayrılmasını ve dinin özgür olmasını talep etmektedir. Modern laik devlette, devletin resmî bir dini olmadığı gibi, benimseyeceği, yayacağı felsefî bir doktrini de yoktur. Esasen bu şekildeki bir talep kendini dünyevi iktidarın otoritesinden kurtarmak isteyen kiliseden gelmiştir². Bugün Batı ülkelerinde devlet, toplumdaki din ve mezheplere karşı tarafsız durumdadır. Mesela İtalya’da dini örgütlenmelerini tamamlayan ve ülke tarihinde belli bir kökeni olan dini gruplar tanınmaktadır³.

Dine karşı diğerine göre daha katı olarak nitelediğimiz ikinci tutuma göre ise laiklik, insan aklına, insanlığın sonsuz gelişimine, evrimine inanmaktır. Buradan hareketle devlet dinde hiçbir gerçek payının olduğunu kabul etmez ve dine karşı biraz da düşmanca bir tavır sergileyerek insanlarla birlikte toplumu da dinden uzaklaştırmaya çalışır. Görüldüğü gibi bu anlayışta laiklik, devlet ve toplum hayatındaki tüm dini öğelerin yerine beşeri ilkelerin yerleştirilmesi olarak uygulanmaktadır⁴. Böylece din, devlet ve toplum hayatından soyutlanarak bireylerin vicdanlarına indirgenecek, kişi ile Rabbi arasında özel bir ilişki olmaktan öteye geçemeyecektir.

Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999s. 253, 254; Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyetinde Lâiklik*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1955, s. 7.

¹ Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyetinde Lâiklik*, s. 10; Özek, Çetin, *Türkiye’de Laiklik; Gelişim ve Koruyucu Hükümleri*, s. 4.

² Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 22; Texier, Pascal, “Fransız Laiklik Modelinin Kaynakları”, s. 16.

³ *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Editör: Cemal Uşşak, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İstanbul 2002, s. 31.

⁴ el-Attas, Nakip, *İslam ve Laisizm*, Çev: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1994, s. 29–30; Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 91, Ünsal, Hüsamettin, “Laiklik ve Atatürk’ün Din Hakkındaki Düşünceleri”, s. 95; Kardavi, Yusuf, *Tarihi Hesaplaşma, İslam ve Laiklik*, Çev: Osman Arpaçukuru, Denge Yayınları, İstanbul 1994, s. 63.

Bu şekildeki bir anlayış, insanları dinsel olan tüm şeyleri inkara kadar götürebilir. Ancak bu inkar, laiklik düşüncesinin temel olmazsa olmaz esaslarından değildir. Nitekim laiklik, Batıda ilk ortaya çıktığında dini olan şeyleri inkar etme amacı taşımıyordu. Batıda laikliği savunanlar Allah'ın varlığını inkar etmiyorlardı. Aksine onlar sadece, kilisenin bilim ve hayata tahakkümünü reddediyorlardı. Bütün amaçları, din adamları ve kiliselerle temsil olunan dini, devlet siyasetinden ve siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitsel bütün alanlarda yönetimden soyutlamaktı. Bununla birlikte laik devlette kanunları dinden alma veya almama gibi bir mecburiyet de yoktur. Kanunları yaparken kullanılan tek ölçü akıldır. Akla uygun olduğu takdirde dini kurallar da kanunlara dayanak olabilir. Fransa ve Amerika gibi laik olan ülkelerde durum bu şekilde olup bunun tek istisnası ateist devletlerdir. Onlar akıl ile dini kaideler çelişmese dahi dini kaidelere uygun kanun yapmamaya özellikle dikkat ederler¹.

Bu düşüncede olanlarda din devlet ilişkisi bağlamında iki ayrı düşünce öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki Machiavelli, Hobbes, Montesquieu ve Rousseau gibi düşünürlerin benimsediği dinin siyasetin emrine girmesi düşüncesidir. Bu durumda devlet dinsel örgütlenmeyi bizzat kendisi üstlenir. Buradaki amaç da din tarafından devlete ve farklı inançlardakilere yönelebilecek tehditleri önlemektir. Eğer devlet, bu işleri din adamlarına verirse diğer din mensuplarının bu durumdan zarar görme ihtimali vardır. Diğer de Comte, Durkheim ve Marx gibi düşünürlerin görüşü olan dini, toplum ve siyasetten uzaklaştırıp yerine bilime dayalı bir toplum düzeni kurulması düşüncesidir. Günümüzde bu düşünce gerçekleşme imkanı bulmuş, tam laik batı ülkelerinde kilisenin oynayacağı hiçbir önemli sosyal ya da siyasi rol kalmamıştır. Her şey akıl temelindedir ve akla göre düzenlenir. Ancak bu sistemde laikliğin dinlere alternatif olacak yeni bir dogmalar sistemi haline gelme tehlikesi de bulunmaktadır².

Genel olarak bu düşünceye göre siyaset ve diğer tüm dünyevi kabul edilen şeyler dinin etkisinden kurtarılacak, din sadece bireylerin vicdanlarında yer bulabilecektir.

¹ Kardavi, Yusuf, *Tarihi Hesaplaşma*, s. 90; Selami, Ahmed, *Üç Din ve Üç Şeriat Karşısında Laiklik*, s. 26–27.

² Vergin, Nur, “Din ve Devlet İlişkileri Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”, s. 25–26; Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyetinde Lâiklik*, s. 5; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 30–31; Arsal, Sadri Maksudi, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, s. 89; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 100; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 29; Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 22.

Tabii din, felsefe, sanat, eğitim gibi toplumsal öğelerden soyutlanınca vicdanlara indirgenecek bir dinin ortada kalıp kalmayacağı tartışmalı bir konudur.

2.3. Laiklik Kavramına Yakın Kavramlar

Laiklik kavramı yerine kullanılmakla birlikte daha çok yukarıda belirtilen katı tutumu yansıtan ve laikliğin doktriner anlamda kullanımı olan laisizm, laik fikir akımlarına taraftarlığı gösteren ve dini, sosyal hayatla birlikte devletten tecrit etmek şeklinde gelişen felsefi bir akımdır. Bu şekilde dinin özel bir alanla sınırlandırılarak devlet üzerindeki etkisinin ortadan kaldırılmasıyla toplumsal barışın korunması amaçlanmıştır. Buradan hareketle bu akımın, dini kontrol edilmesi gereken bir tehlike olarak gördüğü sonucu çıkarılabilir. Laisizm, XIX. yüzyılda Fransa’da dinsizlik şeklinde gelişen bir akımın adını da almıştır. Fransızca’daki laisizm kavramı ise dinsel kurumların laik kurumlar lehine ortadan kaldırılmasını ifade eder¹.

Laisizmin günümüzdeki en açık örneği Marksizm-Leninizm veya Maoizmin bilinçli din karşıtı tavrıdır. Ayrıca bu akımın en aşırı örneği olarak da dünyanın ilk ateist toplumunu yaratmak isteyen Arnavutluk Başkanı Enver Hoca’nın rejimi gösterilebilir².

Laisizmin bir başka versiyonu da XIX. yüzyılda gelişen antiklerikalizm yani din adamı karşıtlığıdır. Antiklerikalizm, kilisenin yetki ve imtiyazlarını elinden alıp ruhban sınıfının politika üzerindeki müdahalesini bertaraf etmeyi ve cismanileşmeyi amaçlayan Latin Katolik ülkelere özgü politik bir programdır ve Protestan Devrimi’nin de dolaylı bir sonucudur. Bu tutum, Batı’da Hristiyanlık’ın ortaya çıkışına kadar geri gitmekle birlikte bu dinin kurumsallaşmasıyla hızla gelişmiştir. Antiklerikalizmin hızla gelişmesinin nedenleri arasında XIV. ve XV. yy.larda ortaya çıkan ve Katolik Kilisesi ile onun dogmatik ve Ortodoks öğretileri üzerine aşındırıcı etkileri olan hümanizmin rolü büyüktür³.

Laisizm ile laiklik bazı noktalarda birbirinden ayrılmaktadır. Laisizm, felsefi bir kavram iken laiklik daha çok hukukî bir kavramdır. Bu anlamda laisizm, bireyi ve toplumu dinden uzaklaştırmayı hedeflerken, laikliğin böyle bir hedefi yoktur. Laiklik,

¹ Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, s. 186; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 28; *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 187; Ozankaya, Özer, *Türkiye’de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, s. 81; *İslam ve Demokrasi*, s. 51–52.

² Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 23; Selami, Ahmed, *Üç Din ve Üç Şariat Karşısında Laiklik*, s. 57.

³ Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye’de*, s. 8, 12, 27.

hukukî bir kavram olarak toplumdaki dini örgütlenmeler arasında objektif bir tavır sergiler. Görüldüğü gibi laisizm, laikliğin ideolojikleştirilmiş halidir ve dine karşı tepkisinde aşırı bir tutum sergilemiş, hatta bu noktada karşı çıktığı Katolisizm kadar sertleşmiş, din hakkında daima kuşkulu ve saldırgan olmuştur. Laisizm bu tavrıyla dinlerin yerini alabilecek yeni dogmalar sistemi haline dönüşme ihtimalini içerisinde barındırmaktadır. Oysaki laiklik için böyle bir ihtimal yoktur. Manası ve içeriği açısından incelendiğinde hiçbir zaman kabulü zorunlu bir iman sistemi olma hüviyetine bürünmeyeceği anlaşılabılır. Çünkü hukukî olarak laikliği benimsemiş olan bir devletin bir dine taraf olması, onu yaymaya çalışması gibi bir durum söz konusu değildir. Ayrıca laiklik, her inancın toplum içerisinde kendisini ifade edebilmesi anlamında çoğulcu bir yapıda olmasına karşın, laisizm, çoğulcu olmaktan ziyade insanlara dinden uzaklaşmayı telkin etmesi açısından yönlendiricidir. Laisizm bu tavrıyla daha çok ateizme meyilli gayri dinî bir mahiyette iken laikliğin din-dışı karakterde olduğu söylenebilir¹.

Laisizmle birlikte laikliğe yakın anlamda olan hatta onun yerine kullanılan başka kavramlar da vardır. Bu kavramlar arasında çağdaşlaşma, hoşgörü, sekülerizm, ateizm, din ve vicdan özgürlüğü sayılabilir. Ancak bu kavramlar, –özellikle de sekülerizm-laikliğe yakın anlamlar taşımalarına rağmen aralarında bazı farklar vardır².

Bilimsel devrimden bu yana insan sorunlarındaki hızlı değişme sürecini belirten genel bir deyim olarak “çağdaşlaşma”, köken yönünden oldukça yakın tarihin ürünüdür; ancak aynı çağın bir döneminin niteliğini gösteren bir deyim olarak “çağdaş” sözcüğünün kullanılışı XV. yüzyılın Ortaçağ Latincesine kadar geri götürülebilir. Önce Latince’de, daha sonraları İngilizce’de ve öbür dillerde bu sözcük bugün ile geçmişin yazar ve yazılarını birbirinden ayırt etmek üzere kullanılmıştır. VII. yüzyılda ise “modernist” (çağdaşlık), “modernizers” (çağdaşlaştırıcılar) ve “modernisation” (çağdaşlık) sözcükleri değişik biçimlerde kullanılmıştır. İlk zamanlarda “modern” çağdaş sözcüğü çoğu kez bayağı ve basmakalıp gibi aşağılayıcı bir anlamda kullanılmıştır. Shakspeare de kavramı hep bu anlamda kullanmıştır. İngiliz yazarları, Fransız devriminin önderlerine “çağdaşlaştırıcılar” olarak yollama yaptıklarında bu

¹ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 3, 48; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 100; Aliefendioğlu, Yılmaz, “Laiklik ve Laik Devlet”, s. 74; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 29; Özgen, Mahmut İhsan, *Laik Devlet Din ve Vicdan Hürriyetine Hukuki ve Sosyolojik Yaklaşım*, s. 112.

² Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 22, 25.

sözcüğü kötüleyici anlamda kullanmışlardır. Türkçe’de laikliğe karşılık olarak üretilen “asrılık” kelimesi de bu şekilde aşağılayıcı anlamda kullanılmaktaydı¹. Çağdaşlaşma, toplumun geleneksel yapısındaki çoğu dinî mahiyete bürünmüş alışkanlıkların değişmesi, yenilenmesi niteliğiyle toplumu dinselleşmeden kurtarıp dünyevileştirmeyi amaçlayan laikliğe benzemektedir. Ancak çağdaşlaşma yalnız siyasi alanda değil her alanda kutsal alanın etkisizleşmesi sorunu iken laiklik hukuksal bir kavram olarak daha çok siyasi alanla ilgilenir².

Laikliğe yakın bir anlam taşıdığı iddia edilen diğer bir kavram da hoşgörü kavramıdır. Hoşgörü, insanların kendi inançlarına ve düşüncelerine ters gelse bile toplumdaki diğer inanç ve düşüncelere karşı tahammüllü ve sevecen olmaları şeklinde tanımlanabilir. Bu anlamıyla hoşgörünün laiklikten çok, sekülerliğe daha yakın olduğu görünmektedir³.

Laikliği sevimsiz ve itici göstermek için bu kavramın bir parçası gibi sunulan bir kavram da ateizm yani dinsizliktir. Yukarıdaki açıklamalar incelendiğinde ateizmin laiklikle herhangi bir bağlantısının olmadığı görülecektir. Zaten Arnavutluk’taki kısa bir dönem dışında, tarihte hiçbir ateist devlet görmek de mümkün olmamaktadır. Bunun başka bir örneği yoktur⁴.

Din ve vicdan özgürlüğü de laikliğe yakın anlamda olduğu belirtilen kavramlardan birisidir. Ancak her laik sistemde din ve vicdan özgürlüğünün mutlak surette olmasına karşın, din ve vicdan özgürlüğünün olduğu her toplumsal düzen laik düzen olmayabilir. Osmanlı’nın sistemi buna örnek olarak gösterilebilir. Osmanlı’da din ve vicdan özgürlüğü toplum içerisinde çok geniş bir şekilde uygulanmasına rağmen

¹ Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye’de*, s. 93. Berkes, din ve devlet ayrımını en uygun karşılayan terim olarak “çağdaşlaşma” kavramını öne sürmektedir. Bkz. Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 18; Berkes, Niyazi, “Atatürk ve Devrimler”, Adam Yayınları, İstanbul 1993, s. 109.

² Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 84; Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 20, 22.

³ Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 142; Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi III*, s. 38. Vergin, “tolérance” kelimesinin Türkçe’de hoşgörmekle karşılaşılmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre “tolérance” kelimesi Batı dillerinde yasaklama veya engelleme imkanı olmasına rağmen belirli bir görüş, fikir, akım veya faaliyet türüne müsamaha, bağışlama, anlayış veya sabır gösterme veya göz yumma neticesinde izin verme anlamına gelir. Bunun gerçekten “hoşgörmekle” de hiç ilgisi yoktur. Örnek olarak, insanın sahip olduğu fikirlere uymayan farklı düşünceleri hoş bulmadığı dolayısıyla da hoş görmediği durumlar olabilir. Ancak yine de insan toplumdaki tüm fikirlerin serbestçe ifade edilmesinden yana olabilir. Bu tutum da hoşgörü değil, tolerans gereğidir. Bkz. Vergin, Nur, “Din ve Devlet İlişkileri Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”, s. 28.

⁴ Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 22.

Osmanlı'nın laik olduğunu söylemek mümkün değildir¹. Din ve vicdan özgürlüğü laiklikten çok sekülerizm ve hoşgörü kavramlarına daha yakındır. Din ve vicdan özgürlüğü, insanların inançlarına karşı hoşgörü göstermenin yasalarla zorunlu hale getirilmesidir veya güvence altına alınmasıdır².

Laikliğe benzer anlamda kullanılan kavramlardan birisi de hümanizmdir. Hümanizm ile birlikte gelişen düşünce özgürlüğü aynı zamanda din adamlarına karşı bir isyanı ve kilisenin yetkilerinin kısıtlanması düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Hümanist harekette laiklikte olduğu gibi dine karşı katı ve yumuşak olarak nitelenebilecek iki ayrı tutum bulunmaktadır. Hümanizm dogmaları ve dini gücü reddettiği ölçüde laik düşüncüyü teşvik etmektedir³.

Sonuç olarak laiklik, ilk olarak din adamı dışındakileri ifade etmekte iken tarihi süreçte çeşitli faktörlerin etkisiyle evrime uğrayarak siyasi ve toplumsal hayatın dine göre düzenlenmesinin karşısında olan bir sistem halini almıştır. Laik sistemde toplumda yaşayan din veya dinler bir vakıa olarak kabul edilmekte ancak bu dinlere karşı bir taraf olunmamaktadır. Laik sistemde dinler, toplumsal hayatı etkilemediği müddetçe varlıklarını koruma garantisi altındadır.

Laiklik kavramı yerine oldukça fazla kullanılan hatta çoğu zaman onunla farkı ayırt edilemeyen diğer bir kavram da sekülerizmdir. Bu nedenle önemine binaen bu kavram farklı bir başlık altında ele alınacaktır.

2.3.1. Sekülerizm

Sekülerizm ve laiklik kavramları günümüzde iç içe geçmiş bir haldedir. Bu yüzden her ikisi de aralarındaki farklar göz önüne alınmadan birbirini yerine kullanılabilmektedir. Bu başlık altında sekülerizm kelimesinin anlamı, tarihçesi ve laiklik ile arasındaki farklara değinilecektir.

“Secularism” kavramı, Latince kökenlidir ve “ırk, çağ, dünya” demek olan “saeculum”dan gelmekte olup buradan “saeculuma ait olan” anlamına gelen

¹ Ancak bu görüşün aksine Osmanlı'nın bazı uygulamalarını laik olarak nitelendirenler de olmuştur. Bu görüşler için bkz. Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 127, Barkan, Ö. Lütfi, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999.

² Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 142.

³ Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye’de*, s. 66; Franchi, Anne-Marie, “Hümanizm ve Laiklik”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, s. 281, 282.

“saecularis” kelimesi türemiş ve bu kelime Eski Fransızca’ya “seculer” –bugünkü modern Fransızca’ya da “séculaire”- ve oradan İngilizce’ye “secular” şeklinde geçmiştir. Özellikle Protestan ve Anglikan inanç sistemlerinde, İngilizce ve Almanca’da kullanılmakta, Katolik ve Ortodoks inanç sistemlerinde ve Fransızca’ya bağlı kitlelerce kullanılmamaktadır¹. Muhtelif anlamlarından birisi de “dünya” köküne bağlı olarak, “dünyaya ait”, “dini olanın dışında”, “kutsanmamış”, “profan” şeklinde açıklanabilecek olan “dünyevi”, “la-dini” anlamıdır. Sekülerizm terimi, evvelce bu anlamı ifade etmekte iken sonradan daha geniş çaplı dünyevilik anlamı kazanmış, fakat laisizm kadar geniş bir anlam ve içerik sahibi olmamıştır. Bu kavramı, felsefi bir anlamda kullanan ilk kişi, George Jacob Halyoak olmuştur (1846). O, fikirlerinin dinsizlikle alakası olmadığını göstermek için bu tabiri icat etmiş ve insanların hareket tarzlarında akıllarını ve müsbet ilimleri esas tutmaları şeklinde tarif etmiştir. Bu prensibin, ilim ve dinin birbirine düşman olduğu sanılan bir devirde yayılması, birçok kimsenin bu kavramı dinsizlik şeklinde anlamasına sebep olmuştur².

İngilizce yapıtlarda, laiklik sözcüğüyle eş anlamlı ya da laikliği kapsayacak biçimde yer alan sekülerizm dünyasal, dünyasallaşma, dinsel inançların metafiziğin etkisinden kurtulması olarak tanımlanır. Bu anlamıyla sekülerizm sadece siyasi ve toplumsal alanların değil kültürel alanın da dinîlikten uzaklaşıp dünyevileşmesini kapsar³.

Ancak sekülerizm ile din arasındaki ilişki birbirine düşmanlıktan ziyade birbiri alanına müdahale etmemek şeklindedir. Teoloji, bilinmeyen dünya hakkında yorumlar yaparken sekülerizm, bu dünyaya ve teolojinin bu dünyaya yönelik yorumuna karşı ilgisizdir. Laiklikte olduğu gibi sekülerleşme ile din arasında da geçmişte çekişmeler yaşanmıştır. Ancak sekülerleşme bu mücadeleyi artık aşmış ve sona erdirmiştir.

Laiklikle birlikte sekülerizmde de yapılan farklı birçok tanım sonucunda sekülerleşme kavramı açıklıktan ziyade daha da karışıklık kazanmıştır. Bu karışıklık, o hale gelmiştir ki Amerika’nın dolu olan kiliseleri de İngiltere’nin boş olanları da sekülerleşmenin birer kanıtı olarak gösterilmiştir⁴.

¹ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 25–26.

² Hocaoglu, Durmuş, “Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, s. 148; Kunter, Nurullah, “Din Dersleri Meselesi”, *Laiklik I*, Milli Tesevüt Birliğı Yayını, İstanbul 1954, s. 182.

³ Berkes, Niyazi, “Türk İnkılabında Laikliğın Gelişmesi”, s. 99; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 44–45.

⁴ Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınevi, İstanbul 1994, s. 19.

Sekülerizm, bir düşünce akımı ve hayat tarzı olarak doğduğu ve geliştiği Protestan dünyasında, dinin toplumsal hayatta pasifize edilerek ferdî bir hale getirilmesi olarak algılanmıştır. Ancak bu tarz bir anlayış, Bismark dönemindeki çok kısa ömürlü Kulturkampf hareketi dışında hiçbir zaman devlet tarafından zorla benimsetilmeye çalışılan bir devlet politikası olmamıştır. Dinin toplumdaki etkinliğini yitirmesi devlet tarafından dayatılan zorlamalarla değil, toplumun gelişmesinin doğal bir sonucu olarak gerçekleşmiştir¹.

Sekülerizm hareketinin tarihi XIII. yüzyıla kadar geriye götürülebilir. Daha önce Tanrı'nın dünyası (religio) ve insanoğlunun dünyası (saeculum) şeklinde birbiriyle bağdaşmayan iki ayrı dünya ayrımı yapılmaktaydı. İnsanoğlu bu iki dünyaya aynı zamanda ait olamazdı. Ortaçağda kralların papalık vesayetini sarsarken kentlilerin örgütlenip bağımsızlıklar kazanmalarıyla birlikte devlet ve politikanın sekülerizasyonu gelişmiştir. Bu eğilimlerin ilk kuramcısı olarak Le défenseur de la paix (1324) adlı eserinde modern laik devletin temellerini atmış olan Marsile de Padoue (1280-1343) görülebilir². Roma kültüründe dini hayatın dışında kalan birçok şey bu kelime ile ifade edilmekteydi: Seküler müzik, seküler edebiyat gibi. Hristyanlıkla birlikte seküler kelimesi, ideolojik ve doktriner bir içerik taşımaktan ziyade gündelik hayata ait din-dışı unsurları ifade eden bir hayat tarzı anlamında kullanılmaya başlandı. İlk dönemlerde Yahudi ve Hristiyan geleğinde seküler kişi, dinî kurum ve sınıftan olmayan kişiler için kullanılırdı. Bu kişi, aynı zamanda dindar olabilir, hatta kilisede piskoposluğa dahi gelebilirdi³.

Reformasyon hareketi, Batı'da din ile dünyanın barıştırılması yoluyla dünyevileşmenin sağlanmasına karşı olan tavırların yumuşamasını sağlamıştır. Protestan dünyevileşmesi olan sekülerizm de bunun sonucunda varlık alanını daha da genişletmiştir⁴.

¹ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 145.

² Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye'de*, s. 34.

³ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 88; Kılıçbay, Mehmet Ali, "Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek", *Cogito I*, sayı: 1, Yaz 1994, s. 14; Çubukçu, İbrahim Agah, "Atatürk ve Laiklik", *Atatürkçülük II*, MEB. Yayınları, İstanbul 2001, s. 337, Altıntaş, Ramazan, "Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VI/1*, Sivas 2002, s. 62. Ayrıca bu konuyla ilgili örnekler için bkz. Altındal, Aytunç, *Üç İsa*, çev: S. Özbudun, İstanbul 1993, s. 52.

⁴ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 96.

Sekülerizasyon ifadesi, ilk defa kilisenin elinde bulunan arazi ve emlağın kilisenin gözetiminden çıkarılması anlamında Westfalya Anlaşmasında (1648) kullanılmıştır. Başlangıcında Hristiyanlık'ın aslına dönmek gibi bir amaçla yola çıkan bir dini hareket niteliğinde olan sekülerizm, zamanla milli duyguların da gelişmesiyle birlikte Evrensel Kilise otoritesine karşı gelmeye, ona karşı bir tavır sergilemeye kadar giden bir hareket tarzı içerisinde kökeniyle alakasını en alt seviye indirerek siyasi ve dünyevi bir hareket halini almıştır¹.

Sekülerizmin bir fikir akımı haline gelmesi XIX. yüzyılın ortalarında. Doruk noktasına ise XIX. ve XX. yüzyıllarda çıkmıştır. En büyük başarısına ise mevcut servetin ve yerleşmiş dinin iktidarına tepkisi sonucu gerçekleşen 1832'de Reform Yasası'nın kabul edilmesiyle ulaşmıştır. Sekülerizm ile birlikte insan, kendini mutlak olarak ortaya koyarak Tanrı önünde özerk olduğunu ilan etmiştir. Sekülerizm, XIX. yüzyılın sonlarında din karşıtı hareketlerle ortak hareket etmişse de doktrin olarak ateistik değildir. Kilise ile devletin birbirinden ayrı varlıklar haline gelmesi anlamı laikleşme kavramı ile çok yakın bir benzerlik taşıdığını göstermektedir².

Sekülerizmin genel özellikleri; dine karşı olmayıp dinin ile devletin birbirinin alanına müdahale etmemesi, kiliselerin ortadan kaldırılmasını talep etmeyip milli kiliselerin oluşmasında etkili olması, monarşilerle genelde anlaşıp hanedanlara karşı çıkmaması, toplumda katılımı öngördüğü için demokratikleşme ve liberalizm eylemleriyle iç içe olması, ırkçılığa ve şovenizme kaçmayan milliyetçiliğin savunucusu olması, Enternasyonalizme karşı Burjuva Hümanizmini savunması, felsefi olarak kuşkuculuk ve Rasyonalizmi savunması ve bireyselleşmeye önem vermesi olarak sıralanabilir³.

Türkçe'de çağdaşlaşma sözcüğünün sekülerizm sözcüğüne hem anlam hem de köken açısından en yakın hatta onun tam karşılığı olduğu iddia edilmektedir. Gökalp de sekülerizm kavramını muasırlaşmak şeklinde kullanmıştır⁴. Ancak sekülerizm kelimesinin bu şekilde çağdaşlaşmak olarak çevrilmesinin doğru olmadığı da savunulmuştur. Bu düşünceye göre çağdaşlaşma kavramının Batı dillerinde karşılığı

¹ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 144.

² Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye'de*, s. 39; Çubukçu, İbrahim Agah, "Atatürk ve Laiklik", s. 337.

³ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 30.

⁴ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 18.

“modernism ve modernisation”dır. Bu da Türkçe karşılık olarak “yeni tarz” edinmedir. Eğer çağdaşlaşma sözcüğüyle içinde yaşanılan dönem kastediliyorsa bunun karşılığı da “secularism” değil “contemporary”dir¹.

Sekülerizmin ve laikliğin özelliklerine bakıldığında her ikisinde de din bir sosyal vakıa olarak reddedilmemesine rağmen din ile hayat arasındaki bağların asgariye indirilmeye çalışılmasının ortak olduğu görülmektedir. Ancak buna rağmen sekülerizm ile laikliğin aynı şeyler olduğu söylenemez. Aralarında bazı farklar vardır.

Laiklik, sekülerizme nazaran dine daha soğuktur ve ateizmden ayrı olmasına rağmen ateizm özellikleri gösteren “gayri dinilik” özelliği taşımaktadır. Sekülerizm ise “gayri dinilik”den ziyade “la-dinilik”e daha yakındır, ateizme daha uzak, dine daha yakındır. Bu kavramlar arasındaki farklılığın bir göstergesi de Hristiyanlık’ın iki büyük mezhebinin mensuplarının kavramları farklı şekillerde kullanmasıdır. Protestan dünyası, önce dinini yumuşatarak din açısından bu dünyanın meşruluğunu sağlamış, daha sonra da din ile arasına mesafe koyarak dine tam sırt çevirmeden yüzünü bu dünyaya çevirmiştir. Bu, sekülerizmdir. Katolik dünyasında ise Katolik kilisesi yumuşamadığı için kilisenin baskısına daha ağır bir şekilde karşılık vererek din ile araya büyük bir mesafe konmuş ve dine sırt çevrilerek bu dünyaya dönmüştür. Bu da laikliktir². Ancak yine de sekülerizm ile laiklikte din-dışı olma özelliği ortak olarak devam etmekte sadece dine karşı olan tavır değişiklik arz etmektedir. Seküler devlet, dine karşı tarafsızdır ve dinle arasındaki mücadele sona ermiştir. Din ve dinin yetkilileri ile karşı karşıya gelmemekte sorunları uyum içinde çözmeye çalışmaktadır. Laik devlette ise dinin sisteme yönelik tehlike arz etme ihtimali olduğu düşünüldüğü için kontrol edilmesi gerekmektedir³.

İki kavram arasındaki farklardan birisi de laikliğin daha çok Fransa’da, sekülerizmin ise İngiltere’de yayılmış olmasıdır. Bu iki ülkede görülen farklılık Fransa’da devletin gerektiğinde din işlerini düzenleyebilmesi, İngiltere’de devletin de dinin de birbirine karışmamasıdır. Bu da her iki ülkenin tarihinden gelen farklılıklardan kaynaklanmaktadır⁴.

¹ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 31; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 44–45.

² Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e*, s. 3, 120; Duran, Bünyamin, *Sekülerleşme Krizi ve Bir Çıkış Yolu Arayışı*, s. 13.

³ Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 29, 30; Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 19; Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 33.

⁴ Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 44–45.

Sekülerizmin toplum hayatında “fair” (adil/adaletli) kavramını vurgularken, laikliğin, “equality” (eşitlik) kavramını yerleştirmeye çalışması da iki kavram arasındaki farklardandır. Sekülerizm siyasi ilişkilerde diyalog ve uzlaşma yollarını savunurken, laiklik, daha sert şekilde “antagonist (dediğim dedikçi)” bir tavır sergiler¹.

Sonuç olarak sekülerizmin, anlam ve kapsam bakımından laiklikten pek farklı olmadığı, laiklikten ayrıldığı en önemli nokta olarak da daha yumuşak bir tarihsel seyir içinde din ile siyasetin birbirinden doğal olarak ayrıldığı bir süreç içerisinde uygulamaya geçtiği, laikliğin ise daha çok siyasi şartlar sonucu oluşarak hukuksal bir kavram haline geldiği söylenebilir.

Her toplum karşılaştığı laiklik kavramıyla ilişkisi sonucunda hem kendi karakterinde farklılıklar kazanmış hem de kendi şart ve anlayışlarına göre kavrama farklı özellikler kazandırmıştır. Türk toplumu da tarihsel süreçte bu kavramla karşılaşmış ve onun etkisi altında kalmıştır. Bundan sonraki bölümde Türk toplumunun laiklik ile karşılaşması, ondan etkilenmesi ve onu etkilemesi ile birlikte bu kavramı anayasasına alarak benimsemesi konusu ele alınacaktır.

¹ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 34.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE’DE LAİKLİĞİN DEVLETİN TEMEL ESASLARI ARASINA GİRİŞİ

3.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Fransız devriminin temel ilkelerinden laiklik ilkesi, Türk din ve siyaset geleneğine Fransızca’dan giren yabancı bir terimdir ve Türkçe’de tam bir karşılığı yoktur¹. Bu kelime, Fransa’da 1860’lar kuşağı olarak bilinen çoğu agnostik düşüncede olan ve “Tanrısız ve kralsız bir dünya” hayal eden 3. Cumhuriyetçilerin bir eseridir ve Türkiye’yi de bu anlamıyla –din ve devlet işlerinin ayrılması ve vicdan özgürlüğünü sağlayan dinden arınmış hukuki-siyasi sistem- etkilemiştir².

Türkçe’de bazı kavramlar bu kelimeye karşılık olarak öne sürülmüştür. Bunlardan birisi, Şemseddin Sami’nin Kâmus-ı Fransevî adlı eserinde belirttiği üzere sekülerizmin karşılığı olan asrî kavramıdır³. Ancak “asrîlik” kavramına daha sonra pejoratif bir anlam yüklenmiş ve kavram, züppelik, köksüzlük, dinsizlik gibi olumsuz bir şekle bürünmüştür. Ziya Gökalp, bu olumsuz manalardan kurtulmak için “zenim” kelimesini ortaya atmış ancak bu kelimeyi kendi yazılarında bile kullanmamış ve daha sonra “muasırlaşmak” kelimesini kullanmaya başlamıştır⁴. Bununla birlikte “lâdini” kelimesini de laik kelimesinin karşılığı olarak kullanmıştır. Ancak bu kullanım laiklikle dinsizlik arasındaki farkın anlaşılmasında güçlükler sebep olmuştur. Ayrıca Müşir Ahmet Paşa, “la-rehbani” kelimesini, Ubeydullah Efendi de laik hükümet tabiri yerine iş hükümeti, orta malı hükümet tabirlerini kullanmıştır⁵. Cumhuriyet döneminde “dışdinsel” kelimesi önerilmişse de bu kelime, yaygınlık kazanamamıştır⁶. Bu şekilde

¹ Dönmez, Şerafettin, *Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998, s. 215; Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 17; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 21.

² Vergin, Nur, “Din ve Devlet İlişkileri Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”, s. 46.

³ Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, Lotus Yayınevi, Ankara 2003, s. 239; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 21.

⁴ Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 18.

⁵ Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi V*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1668–1669; Özgen, Mahmut İhsan, “Laik Devlet Din ve Vicdan Hürriyetine Hukuki ve Sosyolojik Yaklaşım”, s. 112; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 21.

⁶ Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi III*, s. 41.

farklı karşılıklara sahip olan laik kelimesi, yazı dilinde de “lâyik” gibi farklı şekillerde kullanılmıştır¹.

Kelimenin bu tarihi sürecine rağmen laikliğin Avrupa’da daha sonra ortaya çıkan anlayışa benzeyen fiili uygulamalarının Osmanlı’nın ilk asırlarında özellikle hukuk alanında görülebildiği ileri sürülmüştür. İslam dünyasında ve özellikle Osmanlı’da kanun koyma yetkisi dini kurallar yanında örfün gerektirdiği şekilde ve dine aykırı olmamak şartıyla padişahlara da verilmiştir. Mesela Emeviler’in başlattığı ve Osmanlı’nın da zenginleştirerek devam ettirdiği “kanun” ve “kanunname” adlı düzenlemeler, dini olmayan yalnızca devletin yasama yetkisinden kaynaklanan dünyevi nitelikteydi². Fatih’in bu şekilde İslam tarihinde tamamen padişah otoritesine dayanan hukuk kurallarını yürürlüğe sokan ilk padişah olduğu söylenmektedir³. Ayrıca Fatih, İstanbul’un fethinden sonra Hristiyan halka din özgürlüğü vermiş, din işlerini de İstanbul’a kadı olarak atadığı Hızır Çelebi’ye bırakmış ve kendini devlet işlerine vermiştir. Fatih’in bu düzenlemeleri, Osmanlı’da laik sayılabilecek ilk uygulamalar olarak görülebilir⁴. Esasen her şeyi şekli olarak da olsa şer’ileştirme kaygısı, halife ünvanını kullanarak bütün İslam dünyasına hükmetme imkanı doğduktan sonra artmıştır. Nitekim Osmanlı idaresi, özellikle toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini düzenlerken şer’i mevzuattan çok örfi kanunları, hatta mahalli gelenek ve teamülleri dikkate almışlar, bazen de devlet için önemli bir konuda zamanın şartlarının bir gereği olarak şeriat hükümlerinin dışına çıkabilmiştir⁵. Bu uygulamaların bir neticesi olarak da örfi hukuk ve laik müesseseler zannedilenin aksine vaktiyle çok daha geniş bir konuma sahipken bilhassa Osmanlı’nın ekonomik ve siyasal yönden zayıfladığı XVII. asırdan sonra daralmaya başlamış, şer’i hukuk ağırlığını daha da arttırmıştır⁶. Aynı şekilde zamanın şeyhülislamı, İbrahim Müteferrika’ya ilk basımevini açması için fetva

¹ Mesela Bülent Daver’in eserinin adı “Türkiye Cumhuriyeti’nde Layiklik”tir. Bkz. Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Layiklik*.

² Ortaylı, İlber, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Haz: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 193; Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, s. 12; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 188.

³ İncalcık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğunda İslam”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Haz: Vecdi, Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 93.

⁴ Cevizoglu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 127.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, s. 23–26; İncalcık, Halil, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Haz: Vecdi, Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 103–112.

⁶ Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, s. 12.

verirken, din dışı eserleri yayımlama şartını öne sürmüştür. Bu fetva da o dönemde dini alanın yanı sıra bir de din dışı sayılan bir alanın varlığının kabul edildiğini göstermektedir¹.

XIII. Yüzyıldan önceki İslam dünyasında daha önce kurulan devletlerde olduğu gibi Osmanlı devletinde de dinî teşkilatlanmayı sağlayacak bir sınıf olmadığı için bu iş, ulema ya da politikacılar tarafından gerçekleştirilecekti. Devlet adamlarının bu teşkilatlanmada önemli roller üstlenmeleri din ile devletin iç içe gelişmesini sağlamıştır. Durumun böyle olmasının devletin temellerinin dinden kaynaklanması demek olmadığı, devletle din birbirinden ayrılamayacak kadar iç içe olduğu için öyle görüldüğünü iddia edenler olduğu gibi², bu görüşün laikliğe, geçmişi sekülerleştirerek bir gelenek kazandırma amacıyla ortaya atıldığını ve aksine Osmanlı'da tüm yaşam alanını belirleyen din olduğunu iddia edenler de vardır³. Osmanlı'da din adına görüş bildirme yetkisini elinde bulunduran ulema, devleti oluşturan bir kurumda kamu görevlisi olarak görev yapmıştır⁴. Din, devlete karşı bir otorite kurmamış, devlet de aynı şekilde ulemanın üzerine bir otorite kurmamıştır. Devletin dışında din hiçbir şekilde teşkilatlanmamıştır. Ulemanın rolü sadece hukuki sorunlar karşısında çözüm getiren fetvalar vermek ve bunları uygulamaktır⁵. Bu uyum, devlet veya din tarafından yapının bozulması durumunda veya yeni bir olay karşısında temel ilkelerle uyumsuzluk açığa çıktığında bozulmuştur. XVIII. yüzyılın başlangıcında laikleşme eğilimlerinin başlamasına yol açan bu iki durum ortaya çıkmıştır⁶. Özellikle Batı'da hızlı bir şekilde ortaya çıkan modernleşme, Osmanlı'da iki şekilde değişime neden olmuştur. Bunlardan birisi, değişimin yönünün Batılılaşmaya doğru olması, diğeri ise laikleşmeye doğru olmasıdır. Dolayısıyla Türk laikleşmesi ile Türk Batılılaşması birbirinden ayrı düşünülmeyecek şekilde paralel bir seyir izlemiştir⁷. Yabancı ülkelerle olan ilişkiler, okulların çalışmaları ve modern bilimlere olan ilgi sonucu oluşan aydın sınıfın etkisi ile Osmanlı'da ilk laik uygulamaların, devleti modernleştirme amacıyla XIX. yüzyılda

¹ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 31

² Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 76–77.

³ Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, s. 48.

⁴ Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 188.

⁵ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 64, 77–78; Hocaoğlu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 242.

⁶ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 29.

⁷ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 24; Hocaoğlu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 148; Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, s. 11.

ortaya çıktığı kabul edilir. Bu uygulamalar, toplumda ortaya çıkan bir talep sonucu veya modern kurumların oluşması için laikleşmenin gerektiği düşüncesiyle değil, siyasi zaruretlerin gereği olarak dini esasların çığnenmesi pahasına da olsa düzenlenmiştir¹.

Osmanlı'da laikleşme hareketleri, başlangıçta tüm toplumu kapsayacak şekilde değil, özellikle eğitim ve hukuk alanlarında görülmüştür. Osmanlı'da devlet XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar eğitim sorumluluğunu üstlenmemiştir. Devlet sadece asker ve sivil memurları yetiştirmek amacıyla eğitim kurumları oluşturmuştur. İstanbul'un fethinden Tanzimat'a kadar eğitim hizmetleri müslüman ve gayrimüslimlerde özel teşebbüs sonucu giderilmekteydi².

II. Mahmut dönemi modern dünyaya ayak uydurma ve laikliğin toplumun bütün alanlarına yaygınlaştırılması ile sonuçlanacak girişimlerin en yoğun olarak başladığı dönem olarak kabul edilebilir. Bu dönemde din-devlet ayrımı, milletleşme, anayasanın hazırlanması, Batılılaşma yolunda yapılan düzenlemeler, Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilerek (1826) bu ocakla bağlantısı olan ulemanın devlet üzerindeki yaptırım gücünün büyük oranda zayıflaması laikleşme sürecinde önemli roller oynamıştır³. Ancak yine de bu dönemde II. Mahmut'un aksini düşünmesine rağmen Şeyhülislamın fetva hakkını elinde bulundurmasının yanı sıra siyasi, idari, hukuki ve eğitimle ilgili sahalarda elinde bulundurduğu yetkiler, onun siyaset içindeki önemli fonksiyonunun hala devam ettiğini göstermektedir. Tabii bu dönemde Avrupa'da bile laikliğin tam olarak yerleşmediğini de unutmamak gerekir⁴.

Eğitim açısından bakıldığında bu dönemde Batı'da meydana gelen ilmi değişimi takip etmek üzere açılan Harbiye, Tıbbiye ve Rüştîye'nin yanı sıra daha sonra açılan Mülkiye, Hukuk Mektebi, Sanat ve Öğretmen okulları gibi modern eğitim kurumları eğitimde laikliğin gerçekleşmesinin ilk adımları olarak gösterilebilir⁵.

¹ Türköne, Mümtaz'er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, s. 26; Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 35.

² Dinç, Sait, "Cumhuriyet Döneminde Yapılan Milli Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları (1923–1960)", *Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999, s. 2–3.

³ Kodaman, Bayram/Alkan, Ahmet Turan, "Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 8.

⁴ Bilici, Faruk, "İmparatorluktan Cumhuriyet Geçiş Döneminde Türk Uleması", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 710; Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlihi", *Tanzimat I*, MEB. Yayınları, İstanbul 1999, s. 50.

⁵ Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 127.

Tanzimat döneminde de laiklik yolunda önemli düzenlemelere devam edilmiştir. XIX. yüzyılın ilk yıllarında başlayan Batılılaşmanın getirdiği ivme ile Tanzimat yıllarında laikleşmenin belirgin ve somut bir şekilde geliştiği kabul edilmektedir¹. İlke olarak dini ve dünyevi güçlerin birbirinden ayrılarak devletin dini kurum ve kurallardan soyutlanması anlayışına dayanan sekülerizmin Osmanlı toplumunda ilk izlerinin Tanzimat Fermanı ile ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Ancak bu durum, tebaadaki Hristiyan halk da dahil olmak üzere halkın çoğu ve din adamları tarafından tam olarak onaylanmamıştır². Bu dönemde gayrimüslimlerle müslümanları eşit hale getirerek tebaanın birliğini sağlamak ve bu yolla da Avrupa devletleri karşısında güvenliği sağlamak için Batılı anlamda laik sayılabilecek düzenlemelerde bulunmak Osmanlı Devleti için bir zorunluluk halini almıştı³. Tanzimat döneminde bu baskıyla devlet, gayrimüslim tebaaya din ve vicdan hürriyeti verilmesi yanı sıra hukuk ve eğitim gibi sahalarda modern kurumlar oluşturarak belirsiz de olsa laikliğin ilk adımlarını atmıştır⁴.

Şer’î naslara dayanan hukukî kurumlarla birlikte devletin düzgün bir şekilde idaresi için “şer’î maslahatı ilgilendirmedikleri ve müminlerin emiri nasıl irade ederse öyle hareket etmek gerektiği” şeklinde, şeriat esaslarına dayanmayan kuralların yanı sıra Batı’dan alınan Ceza Kanunnamesi (1840), Kanunname-i Ticaret (1850) gibi düzenlemeler, eğitimdeki mektep-medrese ayırımında olduğu gibi hukukta da ikili bir yapı meydana getirmiştir⁵. Bu yapı, din-devlet bütünlüğü geleneğinin çözülmeye başladığını göstermektedir⁶. Bununla birlikte İslam hukukunun temel felsefesi olan “hukukun şahsiliği” düşüncesinin, içinde birçok dini, ırkı ve kültürü barındıran Osmanlı Devleti için yetersiz olduğu düşüncesiyle yargının laikleşmesi manasına gelen ve Osmanlı toplumunun ilk resmi sivil ve seküler yargı kuruluşu olan⁷ Nizamiye

¹ Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 20; Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e*, s. 177.

² Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 58-59; Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 41; Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?, Kemalizmin Laikliğinden Türk-İslam Sentezine*, Öğretmen Yayınları, Ankara 1987, s. 63; Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, s. 195.

³ Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 341; Günay, Ünver/Güngör, Harun/Ecer, Vehbi, *Laiklik, Din ve Türkiye*, s. 121.

⁴ Arsal, Sadri Maksudi, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, s. 92; Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 37; Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 195; Daver, Bülent, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Layiklik”, *VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara; 25-29 Eylül 1970)*, cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 890.

⁵ Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 35; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 190; Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 127.

⁶ Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 457.

⁷ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 59.

Mahkemeleri kurulmuştur (1851)¹. Yine de bu düzenlemeleri laik düzenlemeler olarak nitelendirmek mümkün değildir. Çünkü düzenlemeler dini niteliğe sahip olmamakla birlikte yine de şeriatın iktidara tanıdığı kanun yapma yetkisine dayanmaktadır². Ayrıca bu dönemin fikir hayatı, laik düşüncenin gelişmesi açısından da uygun değildi³. Hukukla birlikte idare, maliye askerlik sahasında yapılan yenilikler, yeni mekteplerin açılması gibi düzenlemeler laikliğin resmi olmasa da düşünce bazında yerleşmeye başladığını ve inkılaplara bir hazırlık mahiyetinde olduğunu göstermektedir⁴. Cumhuriyet dönemindeki laiklik uygulamaları da bu temel üzerine inşa edilmiştir. Her iki dönemde bu girişimlerin başlama nedeni mevcut toplumun gerilemesidir⁵.

Eğitim sahasında da bu dönemle birlikte bazı yenilikler yapılmıştır. Devlet, bu dönemde bir kamu görevi olarak eğitim işlerini üstlenmiş ve bazı ıslahata teşebbüs etmiştir⁶. Medreseyle ilgili hiçbir yenilik teşebbüsü görülmezken 1847’de kurulan “Maarif-i Umumiye Nezareti”, dünyevi nitelikteki kurumlar olan ilkokul seviyesindeki mekatib-i iptidaiyeyi, 1848’de bir yükseköğretim kurumu olan Darülfünun’u, 1868’de Galatasaray Sultanisi’ni, 1884’te de ortaokul seviyesindeki mekatib-i rüşdiye ve idadiyeyi açmıştır⁷. Bu okullardaki eğitime din eğitimi açısından bakılacak olursa din eğitiminin genel eğitim içerisinde müstakil bir öğretim alanı haline geldiği söylenebilir⁸. Ayrıca bu dönemde medresenin dinsel öğretimi, mekteplerin ise laik öğretimi temsil ettiği şeklinde görüşler bulunmaktadır⁹. Hukuktaki şeriye ve nizamiye mahkemeleri şeklindeki ikiliğin yanı sıra eğitimdeki bu uygulamalar, mektepli-medreseli, eski-yeni, doğu-batı, şeriat-hukuk, dünyevi-dini gibi ikiliklerin artmasına yol açmıştır¹⁰.

¹ Fırlıklı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 190; Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, A.İ.T.İ.A. Sosyal Faaliyetler ve Geliştirme Derneği Yayını, Ankara 1970, s. 288.

² Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 340.

³ Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 288.

⁴ Arsal, Sadri Maksudi, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, s. 92.

⁵ Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 129.

⁶ Dinç, Sait, “Cumhuriyet Döneminde Yapılan Milli Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları (1923-1960)”, s. 4.

⁷ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, çev: Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 69; Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 242.

⁸ Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 27.

⁹ Tanyol, Cahit, *Laiklik ve İrtica*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s. 177.

¹⁰ Kodaman, Bayram, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *Tanzimat I*, MEB. Yayınları, İstanbul 1999, s. 477; Narlı, Nilüfer, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, *Cogito I*, Yaz 1994, Yapı Kredi Bankası Yayınları, s. 24.

Tanzimat'ın başında askeri, teknik-mesleki okulların haricindeki diğer eğitim kurumlarının öğretim ve idari kadrosunun çoğunluğu ulemadan oluşmaktaydı. Ancak zamanla ulemanın bu gücü zayıflamaya başladı. Ulemanın gücünün özellikle eğitimde zayıflamasına bir örnek olarak 1845'de kurulan Geçici Maarif Meclisi azalarından olan ve buradaki görevlerinden ayrılan ulema sınıfından üç kişinin yerlerine bürokrat olan üç kişinin getirilmesi gösterilebilir¹. Aynı şekilde 1846'da kurulan Daimi Maarif Meclisinde ulemaya mensup sadece bir kişi, 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'de 73 kişilik üye arasında 16 kişi bulunmaktadır. Tüm bunlarla birlikte Mekatib-i Muntazamadan olan Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye'nin dışındaki okulların 17 Mart 1857 yılında kurulan "Maarif-i Umumiye Nezareti"ne devredilmesi² gibi olaylar neticesinde eğitimin ulema sınıfının hakimiyetinden kurtarılacak laik sistemin oluşmasına zemin hazırlandığı iddia edilmektedir. Bu, eğitimde laik sistemin tamamlandığı anlamına gelmez. Ancak bu şekilde eğitim sistemi laik bir teşkilata bağlanmıştır³. 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesini hazırlamak için Şûra-yı Devlet Maarif Dairesinde görev alanların arasında ulemadan kimse bulunmamaktadır. Bu durum, daha çok yeni oluşan bir nüfuz sınıfının nüfuzu paylaşmama ve iktidar sahibi olma mücadelesi olarak özetlenebilir⁴. Bütün bu düzenlemelere rağmen fikri sahada Tanzimat'ta ortaya çıkan öğretimin laikleşmesi düşüncesi ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilebilmiştir⁵.

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nin mevcut devlet yapısının değişerek medenileşme zorunluluğunun resmen ilanı ve bu yönde bir şeyler yapma isteğinin ortaya çıktığı bir dönem olmakla beraber devletin dini olma vasfı devam etmiştir⁶. Ayrıca eğitimde ve hukukta görülen ikilik ve Tanzimat düşünürlerinin bu durumu dini ve dünyevi alandan birini kesin olarak tercih etmektense bu alanları telif ederek çözmeye çalışmaları ve

¹ Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 261; İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *Tanzimat I*, MEB. Yayınları, İstanbul 1999, s. 364.

² Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964, s. 22.

³ Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 91-92.

⁴ İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 366-367.

⁵ Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 299.

⁶ Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", s. 32; Berkes, Niyazi, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", s. 103.

zaman zaman dini bu amaç için kontrol altına alma temayülleri, laikleşmenin o dönem için gerçekleşmesini mümkün kılmamıştır¹.

1856 Islahat Fermanı, değişik din mensuplarının kanun önünde eşitliği prensibini getirerek laiklik yolunda biraz daha mesafe alınmasını kolaylaştırmıştır. Bunun bir örneği de Ohannes, Sava gibi birçok gayrimüslimin nazırlık gibi üst düzey devlet görevlerinde bulunmalarıdır². Ayrıca 9 Temmuz 1858 tarihli Ceza Kanunu, 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunundan esinlenerek hazırlandığı için birçok laik hükümleri ihtiva etmektedir ve 1926'da çıkan Türk Ceza Kanunu'nun kabulüyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır³.

Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak eğitim konusuna bir madde ile değinilerek devlet mekteplerinin talimatnamelerinde öne sürülen şartları yerine getirirlerse hiçbir fark gözetilmeksizin herkesin askeri ve mülki yüksek okullara kabul edileceği belirtilmiştir. Ayrıca her bir cemaat, üyeleri padişah tarafından seçilecek karma bir maarif meclisinin kontrolü altında olma şartıyla kendi mekteplerini açabilecektir⁴. Fermanın gayrimüslimlerin eğitim özgürlüğü ile ilgili maddesinde tebaanın, dini inançlarında ve milli eğitimlerinde tam bir özgürlüğe sahip oldukları belirtilmiştir⁵. Fermanla birlikte bu cemaatler, eğitimle elde ettikleri hakların yanı sıra idare, maliye ve sivil işlerde de yetkilerini genişletmişlerdir⁶.

I. Abdülaziz döneminde de II. Mahmut'un seküler uygulamaları devam etmiş hatta Kur'an'ın “dinde zorlama yoktur” hükmüne dayanılarak toplumun her alanında resmleştirilmiştir⁷.

Çıkan problemler nedeniyle Babıâli, Ermeni laik ve din adamlarından oluşan bir komisyonun hazırladığı 1863 tarihli “Ermeni Patrikliği Nizamı”na göre; genel meclis içerisindeki dini meclis, dini eğitim ve rahiplerin tayini görevini, sivil meclis ise, eğitim,

¹ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 96; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 170, 191.

² Türköne, Mümtaz'er, *Türk Modernleşmesi*, s. 241, 340; Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 8.

³ Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 43.

⁴ İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, s. 370–371.

⁵ Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996, s. 118.

⁶ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 228.

⁷ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 60.

sağlık, maliye, adalet gibi işleri üstlenmiştir. Bu uygulama, Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen ilk demokratik ve laik teşkilatlanmayı ifade etmektedir¹.

1864'te Maarif Bakanlığı'nın bir çeşit yüksek eğitim kurulu olarak değişik din adamlarından oluşturduğu Meclis-i Kebir-i Maarif adlı bir kurumun kurulması², dinsel alandan ayrı tutulan bir yükseköğretimin düşünüldüğü izlenimini vermektedir. Ayrıca 1867'de Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'a hazırlatılan proje sonucunda dinler ve milletler arası ortaöğretim okulları açılması, fen, tarih, hukuk, idare okutacak bir üniversite kurulması, genel kitaplıklar açılması gibi tavsiyeler kabul edilerek 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlandı. Duruy'un projesinin bir ürünü olarak 1868 yılında kurulan Galatasaray lisesi ile modern bir eğitim kuruluşunun ilk temelleri atılmış oldu³.

Ayrıca bu dönemde hukuk alanında Mecelle, kanun haline getirilerek (16 Ağustos 1876), şeklen de olsa fikhın muamelat kısmı dini telakkilerden arındırılarak laik bir anlayışa yönelinmiştir⁴.

II. Abdülhamid döneminde de kız okullarının açılması ve 1876 Kanun-ı Esasi ile ilk seçim sisteminin oluşturulması gibi seküler uygulamalar devam ettirilmiştir⁵. Ancak Kanun-ı Esasi'nin içerdiği maddeler nedeniyle bu dönemde devletin dini esasları otoritesine dayanak olarak kullanma özelliğini kaybetmediği açıkça ortadadır. Bu kanunun 11. maddesi devletin resmi dininin İslamiyet olduğunu ortaya koymuş, 7. maddesi “ahkam-ı şeriye”yi yürütme görevini hükümdara vermiş, 27. maddesi dinsel işleri yürüten şeyhülislamlığın devlet örgütü içerisindeki konumunu devam ettirmiş, 87. maddesi adli yasama kurumları yanında yer alan şeri mahkemeleri tanımış ve 64. maddesi İslami ilkelere aykırı olarak yapılan kanunların Ayan Meclisi'nce

¹ Türköne, Mümtaz'er, *Türk Modernleşmesi*, s. 354.

² Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, MEB Yayınları, Ankara 2002, s. 94-96.

³ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 236-237.

⁴ Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 47. Ancak Mecelle hazırlanırken hedefler arasında laik bir anlayış getirmek olduğu söylenemez. Mecellenin temel amacı, fıkıh mezhepleri ile zamanın ihtiyaçları arasındaki uyumu sağlamaktır. Bu amaca binaen değişime uyum sağlamak üzere dini esaslı kurallar hazırlanmıştır. Bkz. Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992, s. 39, 73. Bu nedenle Mecelle'nin tamamen laik bir anlayışla hazırlandığı düşüncesinin iddia edilmesi zor bir ihtimal olarak görünmektedir.

⁵ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 60.

reddedilebileceğini belirtmiştir¹. Bunun yanı sıra kanunun 4. maddesinin getirdiği “Zat-ı hazret-i Padişahî hasbel-hilafe din-i İslam’ın koruyucusu ve bilcümle tebaa-i Osmaniyenin hükümdar ve padişahıdır” hükmü gereğince padişahların sultan sıfatıyla müslim-gayrimüslim tüm tebaa üzerindeki siyasi otoriteyi, halife sıfatıyla da sadece müslümanlar üzerindeki dini otoriteyi üstleneceği, bunun da doğrudan doğruya hilafet kurumunun laikleştirilmesi manasına geleceği iddia edilmiş ise de² kanunun yukarıda sayılan maddeleri ve sultanın gayrimüslim tebaa üzerindeki siyasi otoritesini kullanırken dini -daha özeliyle İslami ilkeleri- otoritesine dayanak olarak kullandığı dikkate alınırca bu iddia tartışmalı hale gelebilir.

Bu dönemde Osmanlı’nın geride kalmasının sebebinin din ile devletin iç içe olması olduğu düşüncesi, aydınlar –özellikle Jöntürkler- ve yeni devlet yöneticileri arasında taraftar bulmuştur. Mesela Jön Türklerden Abdullah Cevdet, düzenin değiştirilerek laik düzene geçilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Bu yüzden Tanzimat’tan itibaren periyodik olarak dinin devlet içerisindeki fonksiyonunun azaltılması siyaseti uygulanmıştır. Bu uygulamalar da anayasada İslamiyet’in resmi din olarak yer aldığı dönemde yürürlüğe girmiştir³.

Ayrıca buna paralel olarak şeyhülislamlığın elinden dünyevi yetkilerin (yargı ve eğitim) alınıp sadece dini görevleri yerine getirmesi de bu dönemde Ziya Gökalp ve diğer Genç Türkler tarafından talep edilenler arasındadır⁴. Bu talep, 1916’da karşılığını görmüş ve eğitim ve yargı işlerini üstlenen şeyhülislamlar kabineden çıkarılmış ve yüksek bir devlet memuru haline gelmiştir. Şeriat mahkemelerinin adalet bakanlığına, evkaf idaresinin de bir kabine üyesine bağlanması ve bütün medreselerin maarif bakanlığı bünyesinde bulundurulması bu yönde alınan diğer tedbirler arasında olmuş; bunlardan sonuncusunun gerçekleştirilmesi ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olabilmıştır⁵.

¹ Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri, Tarihsel Bir Yaklaşım*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999, s. 176; Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 96; Parlakışık, Ahmet, *Türkiye’de Laiklik İdeolojisi*, s. 55; Arsal, Sadri Maksudi, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, s. 92; Berkes, Niyazi, “Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, s. 105.

² Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 342, 343.

³ Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 398; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 75, 107.

⁴ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlik*, s. 95; Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 458.

⁵ Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 459; Bilici, Faruk, “İmparatorluktan Cumhuriyet Geçiş Döneminde Türk Uleması”, s. 711, 713.

Hükümet, eğitimin sorumluluğunu tek elde toplama işini başaramamıştır. Şeriat mahkemeleri Adliye Nezareti'ne bağlanabilmiş, ancak medreseler Maarif Nezareti'ne bağlanamamıştır¹. Benzer şekilde İttihat ve Terakki Cemiyeti de aynı teşebbüste bulunmuş, ancak tam anlamıyla o da başaramamıştır. Ancak Cemiyetin bu yöndeki girişimi olan siyasi programının 42. maddesi; devletin tebaanın dil ve dinlerine müdahalede bulunmama şartıyla eğitimde birliği sağlamak üzere özel ve cemaatlara ait mektepler üzerinde denetim ve kontrol hakkını elinde bulundurması laikliğe geçiş isteğinin önemli belirtilerinden biridir².

İkinci Meşrutiyetin ilanı, Batıcı düşüncenin ilk kez siyasi iktidar kazanmasına yol açtığı için sekülerizmin gelişmesinde önemli bir aşamadır. Bu doğrultuda batıcılık ve milliyetçilik gibi eğitim sistemini din otoritesinden kurtarmayı amaçlayan sekülerist siyasetler gündeme gelmiştir³. Ancak 1908 Anayasası ilan edildiği zaman dahi laiklik yolunda birçok düzenleme yapılmasına rağmen laikliğin tam olarak kabul edildiği hatta tartışıldığı bile söylenemez. Çünkü Gökalp ve diğer bazı aydınlar, laik düzeni düşünmediği için onlardan etkilenenlerin hazırladıkları bu anayasadan sonra hükümdarın halifelik vasfının sağlamlaşmasının yanı sıra devletin resmi dininin İslam olarak anayasada yer alması⁴, laiklik yönünden bir gerileme olarak nitelendirilebilirse de II. Meşrutiyet laikleşme açısından bir geçiş dönemi vazifesi görmüştür⁵. Medreselerin bozulan yapısını düzeltmek için çeşitli ıslahat çalışmaları yapılmış, din adamı yetiştirmek üzere Medresetülvaizin ve Medresetülmütehassısın gibi yüksek dini eğitim müesseseleri açılmıştır⁶.

Gökalp'in 1916'da Tanin gazetesinde yazdığı makalelerle birlikte, 1922-1923'te önce Diyarbakır'da, Küçük Mecmua'da ve sonra başka yazarlarla beraber bir kitap halinde halifelığe dair yazıları, laikliğin yürürlüğe girmeden önceki zeminin hazırlamasında büyük roller oynamıştır⁷. Bu dönemde de laiklik, toplumun hazır

¹ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 96.

² Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 50.

³ Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, s. 58.

⁴ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 97; Berkes, Niyazi, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", s. 106; Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi III*, s. 44; Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye'de*, s. 159.

⁵ Ortaylı, İlber, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", s. 200.

⁶ Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983, s. 244.

⁷ Selami, Ahmed, *Üç Din ve Üç Şeriat Karşısında Laiklik*, s. 52.

olmaması nedeniyle yürürlüğe girememiştir. İktidarın kaynağının ulus olduğu ve devlet dini hakkında hiçbir hükmün yer almadığı 1921 Anayasası, zamanın şartları gereği iktidarın kaynağını dinden alan saltanatın hukuki varlığını tanımak zorunda kalmıştı¹.

Eğitimde ise laiklik yolunda önemli atılımlar vardır. İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelenleri milli ve mesleki eğitimle birlikte laik eğitim ilkesini uygulamayı planlamışlar ve bu görüşü tartışmaya açmışlardır. Ancak yine zamanın ve şartların uygun olmaması nedeniyle bu planlar uygulamaya geçememiş ve Cumhuriyet dönemine kalmıştır². Bu plan için şartların hazır olmadığına en büyük delili, 24 Ağustos–16 Ekim 1921 arasındaki Sakarya savaşı sırasında Atatürk'ün mecliste olmaması fırsat bilinerek okulların Şer'iyye Bakanlığı'na bağlanması ve evkaf, şeriat, adalet ve eğitim işlerinin Şeriat Komisyonunun yetkisine alınması gibi fikirler tartışılmıştır³.

Atatürk, ilk kez laik eğitim düşüncesi üzerinde Mart 1922'de TBMM açılış konuşmasında durmuştur⁴.

Osmanlı dönemine genel olarak bakıldığında bazı yenilikler laiklik çerçevesinde nitelendirilebilirse de mevcut devlet yapısı din ile iç içe olduğu için yapılaş gerekçesi olarak laiklik gösterilmemiştir. Bu yeniliklerin temel sebebi, toplumun mevcut sorunlarının çözülmesi ve devletin sıkıntılardan kurtarılmasıdır⁵. Mesela 1910, 1914 ve 1917 yıllarında medreselerin düzenlenmesi ile ilgili kararlar daha çok programlara tabii bilimlerin eklenmesini içermekteydi. Böylece gittikçe daha çok dünyevi eğitim kolu, ders programlarına dahil edilmiş olacaktı⁶. Modernleşme ve laikleşme yönündeki düzenlemeler ulema tarafından da genel olarak büyük bir tepkiyle karşılanmamış, hatta bunlara cevaz verilmiştir. Nitekim gayrimüslimlere eşitlik verilmesi şeyhülislam tarafından “ızdırar” haliyle meşrulaştırılmıştır⁷. Ayrıca İslamiyet'in devlet işlerinde diğer dinlerden ayrıcalıklı olması, Müslüman halkın ihtiyaçlarını yürüten kamu kurumunun bulunması, tüm dini cemaatlerin aynı yasalarla yönetilmemesi, özel hukuk

¹ Tarhanlı, İftar, *Müslüman Toplum, Laik Devlet*, TDİB Yayını, İstanbul 1993, s. 15.

² Dinç, Sait, “Cumhuriyet Döneminde Yapılan Milli Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları (1923–1960)”, s. 7.

³ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 501–502.

⁴ Bk. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 245; Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, Özkan Matbaası, Ankara 1998, s. 69.

⁵ Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 36; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 45.

⁶ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz ?*, s. 64.

⁷ Türköne, Mümtaz'er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, s. 61.

ilişkilerinin şer'i hükümlere uygunluğunun devletçe kontrolü, yargı, eğitim, dini danışmanlık gibi hizmetlerin devletçe yürütülmesi ve padişahın aynı zamanda halife olmasının sonucu olarak egemenliğinin meşruiyetinin ilahi bir kaynağa dayandırılması vb. Osmanlı yönetim sisteminin laik olduğunu söylemeye engel teşkil etmektedir¹.

Osmanlı yenileşmesi seküleristik bir karakterdedir ve uzun yıllardan beri hurafeleri dini bilgi olarak algılayan halkın talebiyle gerçekleşen bir hareket olmaktan ziyade daha çok yukarıdan aşağıya doğru, aydınların ve devlet adamlarının istekleri sonucu kendini gösteren bürokratik bir harekettir². Ancak bu karakter, Cumhuriyet döneminde laikliğe dönüşen bir trend takip etmekle birlikte eğitim ve hukuk alanında daha çok kendini göstermiştir. Cumhuriyet'in ve laikliğin oluşmasında söz sahibi olan insanlar, Osmanlı okullarından yetişmiş kimselerdir³. Batı etkisinde açılan yeni mektepler, temelde Batı düşüncesi çerçevesinde eğitim-öğretim verdiği için yetiştirdikleri aydınlar da sorunlara karşı çözüm önerileri getirirken dinden ziyade Batı düşüncesini kaynak olarak alıyordu. Bu nedenle laikleşme sürecinde entelektüel bazda en büyük katkı mekteplerden gelmiştir⁴. Osmanlı eğitim sisteminde askerî okullar dini etkinin dışında tutulmaya çalışılmışsa da sivil okullarda bunu gerçekleştirmek mümkün olamamıştır⁵.

Son dönem Osmanlı eğitim sisteminin idari teşkilatlanması içerisinde Meşihat Makamı, Maarif Nezareti ve diğer nezaretler müslümanların eğitim işlerini, gayrimüslim cemaatların teşkilatları ise kendi eğitim işlerini yürütmüştür⁶.

Bu dönemde medreseyi ıslah hususunda bazı girişimler olduysa da bu girişimler yapıyı temelden etkileyecek seviyede olmamıştır. Mekteplerde ise bunun karşısında modern vasıtalarla da yararlanılarak önemli değişiklikler ve düzenlemeler yapılmıştır.

¹ Karatepe, Şükrü, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, s. 156; Ortaylı, İlber, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", s. 191, 194, 195.

² Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 167; Özek, Çetin, "Osmanlı'da Siyasal İktidar-Din İlişkileri Gelişiminin Temel Nitelikleri", *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, s. 177; Özek, Çetin, "Osmanlı İmparatorluğunda Laiklik", *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, s. 187.

³ Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 149.

⁴ Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 36.

⁵ Taşdemirci, Ersoy, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik ve Din Eğitimi", s. 167.

⁶ Dinç, Sait, "Cumhuriyet Döneminde Yapılan Millî Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları (1923-1960)", s. 5.

Buradan yetişenler de ulemanın yerini alarak onların siyaset, hukuk ve eğitim alanlarındaki fonksiyonlarını üstlenmişlerdir¹.

Türkiye’de sekülerleşme batılılaşma ile başlatılabilir. Laiklikle ilgili olarak II. Meşrutiyet’te önemli adımlar atılmışsa da özellikle iktidarın meşruiyet kaynağının ne olduğu göz önüne alınırsa laiklik ancak Cumhuriyet ile birlikte başlamıştır denilebilir². Ancak bugün Türkiye’nin seküler sistemle yönetilen tek İslam ülkesi olmasının temellerinin Osmanlı’da gerçekleştirilen yeniliklere dayandığı söylenebilir³.

3.2. Cumhuriyet Dönemi

3.2.1. Laik Anlayışın Kabul Edilmesinin Sebepleri

Laikliğin benimsenmesinin en temel sebeplerinden birisi; özellikle Batı dünyasında yaşanan hızlı gelişmeye ayak uydurabilmektir. Mevcut yapının devam etmesinin mümkün olmadığı görülmüş ve o zaman için yönetimde hakim olabilecek en iyi zihniyet olduğu kabul edilen laiklik benimsenerek millileşmek, medenileşmek ve demokratlaşmak gibi toplumun gelişmesi için önemli olan ilkeler uygulanmıştır. Buna paralel olarak eğitim ve hukukta bir dizi düzenlemeler yapılmıştır⁴. Böylece Atatürk, dinamikleşmek istemiş, akıl, deneyim ve özgürlüğü temel olarak alan toplum ve devlet düşüncesini oluşturmaya çalışmış, toplumun ve devletin uygarlığın gerisinde kalıp yok olmasını engellemiştir⁵. Din üzerinde bazı kısıtlamalar olması da çağdaş toplum düzeninin gerçekleşmesini istemeyenlere karşı bir önlem olarak düşünülmüştür⁶. Şeyh Said isyanı, Menemen vakası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın ve tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karşı çıkan tarikat mensuplarının devletin aleyhine faaliyetlerde bulunmaları bu tür katı laik anlayışı biraz daha kuvvetlendirmiştir⁷.

¹ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 40.

² Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, s. 17.

³ İnalçık, Halil, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, s. 110.

⁴ Taşdemirci, Ersoy, “Atatürk Devrinde Laiklik”, s. 169, 170; Genç, Reşat, *Atatürkçü Düşüncede Laiklik ve Din Anlayışı*, s. 251; Tunaya, Tarık Zafer, *Atatürkçü Layiklik Politikası*, s. 35; Dönmez, Şerafettin, *Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, s. 211.

⁵ Genç, Reşat, *Atatürkçü Düşüncede Laiklik ve Din Anlayışı*, s. 252; Feroze, Muhammed R., “Laiklik Yanlıları ve Karşıtları”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 46; Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 13; Taşdemirci, Ersoy, *Atatürk Devrinde Laiklik*, s. 170; Armaner, Neda, “Atatürk-Din ve Laiklik”, s. 334.

⁶ Feroze, Muhammed R., “Laiklik Yanlıları ve Karşıtları”, s. 46.

⁷ Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 157.

Atatürk'ün İslam'a karşı aleni bir şekilde olmasa da içten içe antipati beslediğini savunan Arnold Hottinger'e göre Atatürk, İslamiyet'i toplumu ortaçağ karanlığına götüren bir ayak bağı olarak görmektedir. O, laikleşmeyi de bu İslamcı düşüncüyü ortadan kaldırmak için gerçekleştirmişti¹. Bu iddia karşısında Atatürk'ün bu düşüncede olmadığını belirten ve onun din aleyhine veya dinsizlik şeklinde anlaşılabilir herhangi bir sözüne rastlanamayacağı² gibi görüşler de mevcuttur. Mesela Atatürk, vefatından onbeş gün kadar önce tüm dünya müslümanlarına yönelik mesajında, son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v.)'in örnek alınması, yolunun takip edilmesi, talimatlarına uyulması ve İslamiyet'in hükümlerinin yerine getirilmesi gerektiğini belirtmiştir³. Onun din ve peygamberine olan bu samimi inancı nedeniyle laikliği, din ve mezhep kavgalarını önlemek ve dini istismar edenlere son vermek için uygulamaya soktuğu iddia edilmiştir⁴.

Laikliğin aşırı şeklini savunanların anlayışı; Anayasa'nın 5 Şubat 1937 tadilinde laiklik görüşünü açıklayan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya göre; tarihi maddeciliğe ve materyalizme inanıldığına göre kanunların dünya ötesinden kaynaklanan endişelerden uzak olarak günün icaplarına ve şartlarına göre yapılmasıdır⁵. Ayrıca bu anlayış çerçevesinde hukuk ile eğitimi tekelinde bulunduran ve yeniliklere daima karşı çıkan ulemanın tasfiye edilerek din-devlet ilişkilerinde yeni bir düzenleme için de laiklik uygulamaya konulmuştur⁶.

Ayrıca sadece din-devlet ayrılığı olmasının yanı sıra bireysel inanca devletin ve hiç kimsenin karışmaması şeklindeki din ve vicdan hürriyetinin de bir teminatı olması

¹ Dönmez, Şerafettin, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, s. 171–172.

² Yakıt, İsmail, *Atatürk ve Din*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 1999, s. 9.

³ Atatürk'ün din hakkındaki görüşleri için bkz. Yakıt, İsmail, *Atatürk ve Din*; Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 71; Armaner, Neda, "Atatürk-Din ve Laiklik", s. 321–336; Çubukçu, İbrahim Agah, "Atatürk ve Laiklik", s. 321–336; Sarıkoyuncu, Ali, *Atatürk, Din ve Din Adamları*; Genç, Reşat, "Atatürkçü Düşüncede Laiklik ve Din Anlayışı"; Çam, Ömer, "Atatürk ve Din Eğitimi", *Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitim Semineri (23-25 Nisan 1981)*; Dönmez, Şerafettin, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*; Borak, Sadi, *Atatürk ve Din*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004; Atatürk, Mustafa Kemal, *Din ve Laiklik Üzerine*, Derleyen: Doğu Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.

⁴ Yakıt, İsmail, *Atatürk ve Din*, s. 9; Sarıkoyuncu, Ali, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, s. 61; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 103, 167; Fırlı, Ethem Ruhi, "Atatürk ve Din", *Milli Eğitim ve Din Eğitimi İlmî Semineri Tebliğleri*, Özal Matbaası, İstanbul 1981, s. 133.

⁵ Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyetinde Lâiklik*, s. 96, 97.

⁶ Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 10.

laikliğin benimsenmesinde önemli bir faktördür¹. Atatürk de dinsel faaliyetlerin inanç ve ibadet ile sınırlandırarak din ile devletin ayrılmasının sağlanmasıyla bu özgürlüğün ancak laiklik prensibiyle korunabileceğini belirtmiştir².

3.2.2. Laikliğin Anayasaya Girişi

Laiklik, bir düşünce halinde XX. yüzyıl başlarında Türkiye’deki birçok aydının kafasında belirmişti. Ziya Gökalp’in, modernleşebilmek için hukukun teokrasi ve klerikalizm artıklarından kurtarılması ve kanun yapma ve memleketi idare etmek için yetkinin sadece milletten alınması gerektiği şeklindeki ifadesi bunun bir örneğidir. Ancak bu düşünceyi eylem haline getirme başarısı Atatürk’e aittir³. Cumhuriyet rejiminin savunan Habil Adem’in dediği gibi “Milletin içinde la-yü’ad (sayısız) Mustafa Kemaller vardır. Lakin onlar için her şey bir hayal idi”⁴.

Atatürk’ün politikasının en önemli kuralı, siyasi kurumlarıyla birlikte Osmanlı devlet düzenini devam ettirmemektir. Diğer bir nokta da bu düzenin yerine Batı medeniyet sistemini kabul etmektir. Son kural ise, dinin egemenliğinden kurtularak laik sistemin getirilmesidir⁵. Laikliğin kabul edilmesiyle, yeni kurumlar ile eski kurumlar arasındaki çatışmaların kaldırılması hızlanmış, modern toplumlara özgü siyasi yapı, yönetim sistemi ve hukuki düzenin oluşturulmasına geçiş mümkün olmuştur. Bunlarla birlikte aynı dili ve kültürel mirası paylaşan halkın mezhep çatışması yaşaması önlenmiştir⁶.

Laikliği uygulamaya koymanın en zor yanı halkın laikliğe karşı çıkanların etkisi altında bulunmasıdır. Zaten kilise gibi örgütlü bir kurumu olmayan toplumlarda sorun, dini iktidarı gerçekleştirmek isteyen geleneksel güçlerle değişimden yana olan güçler arasında olmaktadır. Burada en önemli problem, halkı ve aydınları İslamiyet’in siyaset ve hukukta artık bir yerinin olmadığına, onun yerinin bireysel vicdanlar olduğuna

¹ Özgen, Mahmut İhsan, *Laik Devlet Din ve Vicdan Hürriyetine Hukuki ve Sosyolojik Yaklaşım*, s. 114.

² Armaner, Neda, “Atatürk-Din ve Laiklik”, s. 330; Bursalıoğlu, Ziya, “Cumhuriyet-Laiklik-Eğitim Üzerine”, s. 381.

³ Sarıkoyuncu, Ali, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, s. 69; *İslam ve Demokrasi*, s. 136–137; Genç, Reşat, “Atatürkçü Düşüncede Laiklik ve Din Anlayışı”, s. 252.

⁴ Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, s. 59.

⁵ Tunaya, Tarık Zafer, *Atatürkçü Layiklik Politikası*, s. 33; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 29; Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 245.

⁶ Ortaylı, İlber, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, s. 201.

inandırmaktır¹. Bu yüzden yoğun bir tepki görmemek için laiklik bir anda uygulamaya konmamış, zamana yayılmış, sırasıyla devlet, hukuk ve öğretim sistemimiz düzenlenmiştir². Ayrıca savaşların olduğu bu dönemde bu ilkeyi açıkça ortaya koymak da iç barış açısından tehlikeli olabilirdi. Savaşta galip gelebilmek için toplumun tüm dinamiklerini bir bütün halinde kullanmak gerekmektedir. Bu nedenle Atatürk, din adamlarından ve dinsel kuruluşlardan yararlanmıştır³.

Laikliğin devreye sokulmasında gerçekleştirilen en önemli icraatlar; saltanatın (1 Kasım 1922) ve ardından da halifeliğin kaldırılmasıdır (3 Mart 1924). Saltanatın kaldırılması dini ve siyasi otoriteyi ayırmış; ancak devletin dinsel özelliğini ortadan kaldıramamıştır. Bu önemli adım da hilafetin kaldırılmasıyla atılmıştır⁴. Saltanat ve hilafetin hemen kaldırılmamasının ve “Türk Devletinin dini İslam’dır” hükmünün 1924 Anayasasında bulunmasının nedeni, bunları kaldırmak için zamanın ve şartların uygun olmamasıdır⁵. Nitekim Atatürk de bunların fazlalık olduğu ve en kısa zamanda kaldırılması gerektiği düşüncesindedir⁶. Ayrıca 1921’de TBMM tarafından ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanununun kabul edilmesi ile birlikte hakimiyetin millete ait olduğu anlayışı yeni rejimin ana prensibi haline gelmiştir. Bu ise hilafet ve saltanatla çelişen bir ilkedir. Bu iki kurumun kaldırılması ve Cumhuriyet’in ilanı bu problemi kökünden halleden en önemli devrimlerdir⁷. Cumhuriyet, Türk toplumunun ikinci kez geçirdiği önemli bir

¹ Atatürk’ün ve çevresindeki Osmanlı aydınının bu şekildeki tutumlarının kaynağı pozitivistliğe dayanan laiklik anlayışıdır. Bu anlayışın yapılan icraatlar incelendiğinde Cumhuriyetle birlikte de devam ettiği söylenebilir. Karaman, Lütfullah, “Atatürk’ün İki Ucu: Taktik Dindarlıkla Fikri Arkaplanda Pozitivizme Dair Örnek “Okuma”lar ve Notlar”, *Türkiye Günüğü*, Kasım-Aralık 1997, Sayı: 48, s. 31.

² Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye’de*, s. 137; *İslam ve Demokrasi*, s. 20; Ünsal, Hüsamettin, “Laiklik ve Atatürk’ün Din Hakkındaki Düşünceleri”, s. 109; Ozankaya, Özer, *Türkiye’de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, s. 169.

³ Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye’de*, s. 138.

⁴ Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 193; Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 291; Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 21; *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 106, 109; Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 98; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 22; Armaner, Neda, “Atatürk-Din ve Laiklik”, s. 327.

⁵ Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, s. 190–191; Selami, Ahmed, *Üç Din ve Üç Şeriat Karşısında Laiklik*, s. 187; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 31; Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, s. 206–207.

⁶ Bkz. Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk II*, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 957.

⁷ Berkes, Niyazi, “Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, s. 108; Ünsal, Hüsamettin, “Laiklik ve Atatürk’ün Din Hakkındaki Düşünceleri”, s. 109.

değişimdir. İlk değişim Şamanizm'den İslam devletine, ikinci değişim de şeriat düzeninden laik-demokratik düzene geçiş olmuştur¹.

Böylece kaynağını dinden alan siyasi egemenlik anlayışı, yerini, kaynağını halktan alan egemenlik anlayışına bırakmış oldu. Artık laik kuralların egemen olduğu devlet yapısı için uygun zemin hazırlanmış oldu. İlk olarak 1924'te halifelik ve anayasada dini içerikli yaptırımları içeren maddeler kaldırıldı. Şer'ie Vekaleti kaldırılarak (3 Mart 1924) bu kurumun görevi Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. Bu değişiklik, kamu hukukunun yanı sıra özel hukuk alanının ve adalet dağıtım görevinin de laikleşeceğinin bir belirtisi idi². Hukukta yapılan önemli değişiklikler, İsviçre Medeni Yasası, Alman Ticaret Yasası ve İtalyan Ceza Yasası temel alınarak hazırlanan Türk Medeni Yasası, Türk Ticaret Yasası ve Türk Ceza Yasası'nın çıkartılması gibi düzenlemelerdir. Ayrıca Şer'i mahkemeler de kaldırılmıştır (8.4.1924)³. Bu yasalar dünyevi konularda yapılmış, dinin ibadet boyutuna herhangi bir şekilde dokunulmamıştır⁴. Ayrıca Takrir-i Sükûn Kanunu (4 Mart 1925), Tekke ve zaviyelerin kapatılması (30 Kasım 1925), Medeni kanunun kabulü (16 Ekim 1926), 1924 anayasasından "Türk Devletinin dini İslam'dır" hükmünün kaldırılması, 1928'de yeni Türk harflerinin kabulü ve anayasadaki devletin dininin İslam olduğu hükmünün kaldırılması (10 Nisan 1928)⁵, milletvekili yeminlerinden dini ifadelerin çıkarılması (10 Nisan 1928 günü 1222 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun) ve Anayasaya "Türk devletinin laik olduğu" cümlesinin eklenmesi (5 Şubat 1937) en önemli düzenlemelerdir⁶.

Devletin karşısında bir güç olmasından çekinildiği için dine bir cemaat teşkilatı kurma imkanı da tanınmamıştır. Medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılması, bu amacı gerçekleştirmek için yeterli olmayınca hukuk sisteminden soyutlanan din, devletin kontrolünde ve denetiminde kalmak şartıyla yalnızca ahlak, inanç ve ibadet

¹ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 75; Ünsal, Hüsamettin, "Laiklik ve Atatürk'ün Din Hakkındaki Düşünceleri", s. 97.

² Ozankaya, Özer, *Türkiye'de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, s. 223; Akseki, A. Hamdi, "Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor", Hazırlayan: Mehmet Bulut, *İslamiyat Dergisi*, c. 4, sayı: 1, Ocak-Mart 2001, s. 134.

³ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 85.

⁴ Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 50.

⁵ Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, s. 98.

⁶ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 81; Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah'a Emanet*, Ardiç Yayınları, Ankara 1998, s. 21; Tarhanlı, İhtar, *Müslüman Toplum, Laik Devlet*, s. 18.

alanıyla sınırlandırılmıştır¹. Atatürk'ün belirttiği üzere sosyal şartlar yeterli hale gelinceye kadar olağanüstü bir kamu düzeni olarak ibadet yerlerinin korunması ve masraflarının karşılanması, din hizmetlilerinin sağlanması gibi işler devletin görevleri arasına alınmış, dinsel doktrin yayma, teolojik görüşler ileri sürme gibi eylemler devletin dışında olan işler kapsamında kabul edilmiştir². Bahsedilen dini işleri yapmak üzere de Başbakanlığa bağlı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur³. Diyanet İşleri Başkanlığı ve din eğitimi devletin üstlenmesi, inkılapların yerleştirilmesi esnasında dini verilerden yararlanılması gibi uygulamaların, devlete dinsel alanla ilgili geniş bir denetim ve müdahale yetkisi tanıdığı ve bir tür laisizme yönelindiği şeklindeki eleştirilerle birlikte bu durumu devletin bekası için mübah gören düşünceler o günden bugüne hala varlığını devam ettirmektedir⁴.

Laikleşme sürecinin 1937'de anayasada yer almasından önce bu aşamaya gelebilmek için yapılan doğrudan olmasa da dolaylı olarak etkide bulunan düzenlemeler arasında tekke ve zaviyelerin kapatılması, Batı takviminin kabulü, Şapka Kanunu'nun kabulü, Latin alfabesinin kabulü vs. bulunmaktadır⁵. Bu uygulamalar üstlendikleri fonksiyonlar göz önüne alınırsa bu süreçte halkı dini kültürden uzaklaştırıp seküler-laik kültüre yönlendirmede çok önemli roller oynamışlardır⁶. Mesela 1925'te hazırlanan Şapka Kanunu basit bir uygulama gibi görünüyorsa da bazıları tarafından bir din kisvesi olarak empoze edilen fesin yerine şapka giyme zorunluluğu getirilmekle bir düşünce

¹ Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkiye'de Siyasi ve Toplumsal Uzlaşma Problemi ve İdeolojik Çatışmanın Merkezindeki İslam", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 72, Ankara 2003, s. 60; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 49; Türköne, Mümtaz'er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, s. 33; Bilim Kurulu Üyeleri, "Atatürk'ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)", s. 29; Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 198.

² Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 23.

³ Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 105, 201; Bilim Kurulu Üyeleri, "Atatürk'ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)", s. 31; Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 293; Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, s. 203; *İslam ve Demokrasi*, s. 137.

⁴ Bu konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Tarhanlı, İhtar, *Müslüman Toplum, Laik Devlet*; Narlı, Nilüfer, "Türkiye'de Laikliğin Konumu", s. 24; Küçükaga, Ahmet, *Türkiye'de Laiklik Serüveni*, s. 41; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 38; Feroze, Muhammed R., "Laiklikte Aşırılık ve İlmîlilik", *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, s. 26–27; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 105; 201; Kuru, Fehmi, *Türkiye'de Laiklik ve Fikir Özgürlüğü*, Beyan Yayınevi, İstanbul 1991, s. 11; Tunaya, Tarık Zafer, *Atatürkçü Layiklik Politikası*, s. 34–35; Karaman, Lütfullah, "Atatürk'ün İki Ucu: Taktik Dindarlıkla Fikri Arkaplanda Pozitivizme Dair Örnek "Okuma"lar ve Notlar", s. 32; *İslam ve Demokrasi*, s. 154.

⁵ Koştas, Münir, "Türkiye'de Laikliğin Gelişimi (1920'den Günümüze kadar)", s. 191.

⁶ Oğuz, Burhan, *Dünyada ve Türkiye'de Laiklik*, s. 137; Feroze, Muhammed R., "Laiklikte Aşırılık ve İlmîlilik", s. 23.

devrimi yapılmak istenmektedir. Bu kanunla laik düşünceyi halk arasında yayma yönünde de önemli bir adım atılmış oldu¹. Bu tür uygulamalar, dine saldırı ve dinsizlik olarak yorumlandığı gibi dini aslına geri döndürmek, onu her türlü beşeri müdahaleden korumak olarak da yorumlanmıştır².

Eğitimde yapılan önemli değişiklik ise Tanzimat'tan itibaren devam eden ikiliğe son verilip Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla eğitimin tek elde birleştirilmesidir. Laikleşme sürecinde bu adım çok önemlidir. Hatta Tevhid-i Tedrisat ile laikliğin eş anlamlı olduğu görüşünde olanlar vardır³. Bu adımla birlikte eğitim sistemimiz pozitivist, deist ve materyalist bir temele dayandırıldı. Bu sistemi benimsetmek için Batılı yazarların kitaplarından faydalandı. İşin ilginç tarafı Batı'dan bu şekilde yararlanılırken sadece Fransız pozitivist ve materyalizmi temel alınmış, Alman rasyonalizmi veya İngiliz empirizmi hiç dikkate alınmamıştır⁴.

Ardından dini eğitim veren medreselerin⁵ de kapanmasıyla laiklik adına hiçbir engel kalmamış oldu ve dini eğitimin örgütlenmesi doğrudan devletin denetimi ve gözetimine bırakıldı⁶. Bu devrimlerin çok fazla sayılamayacak derecede tepki görmemesinin en büyük nedeni ise hilafetin kaldırılması, medreselerin ve şer'îye mahkemelerinin kapatılması gibi bazı düzenlemeler sonucu devlet yapısında ulemanın

¹ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 98; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 22,

² Yakıt, İsmail, *Atatürk ve Din*, s. 9; *İslam ve Demokrasi*, s. 3.

³ Genç Reşat, *Atatürkçü Düşüncede Laiklik ve Din Anlayışı*, s. 254.

⁴ Duran, Bünyamin, *Sekülerleşme Krizi ve Bir Çıkışyolu Arayışı*, s. 137.

⁵ Medrese öğretim programları incelendiğinde genel olarak medreselerin son dönemine kadar din ilimlerinin programlarda önemli ağırlıklarının olduğu görülmektedir. Hatta bir ara medreselerde sadece din bilimlerinin okutulabileceği şeklinde bir düşünce ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu düşüncenin paralelinde II. Meşrutiyet döneminde programlara bazı ilimlerin yerleştirilebilmesi için bu ilimlerin "Ahkâm-ı Şer'îye'ye uygun olduğuna dair bir fetva alınma ihtiyacı bile hissedilmiştir. Bkz. Zengin, Zeki Salih, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 26, Ankara 1997, s. 403; Zengin, Zeki Salih, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997, s. 31, 33; Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 38, 39; Zengin, Zeki Salih, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003, s. 19.

⁶ Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, 98; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 22; Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 521, 534; DüNDAR, Ali, *Şeriat Karşı Laik Eğitim Özgür Toplum*, s. 8; Arat, Necla, *Susmayan Yazılar: Eğitim, Laiklik, Kadın ve Siyaset Üzerine*, s. 87; *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 109, 113; Ozankaya, Özer, *Türkiye'de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, s. 192; Başgöz, İlhan, *Educational Problems in Turkey 1920-1940*, Indiana University, Bloomington 1968, s. 79.

fonksiyonunun azaltılmasıyla ilgili düzenlemeler yapılırken ulemanın desteğinden yararlanılmasıdır¹.

Dönemin tek partisi olarak laik düzenlemeleri gerçekleştiren CHP'nin bu süreci nasıl geçirdiği bu dönemi aydınlatması bakımından önemlidir. CHP'nin 9 Eylül 1923 günlü toplantısında kabul edilen tüzüğünün üçüncü maddesi ile devlet ve millet işlerinde din ile dünyanın birbirinden ayrılması kabul edilmiştir. 1927'deki II. Büyük Kongre'de ise program beyannamesinde laik sıfatının CHP'nin sıfatları arasında olduğu belirtilmiştir². 1931'deki kurultayda içinde laikliğin de bulunduğu altı ok kabul edilerek³ parti programında laiklik şöyle tanımlanmıştır:

“Fırka; devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin bilim ve fenlerin çağdaş medeniyete sağladığı esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve uygulanmasını prensip kabul etmiştir”.

“Din anlayışı vicdani olduğundan, fırka, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin çağdaş ilerlemesinde başlıca başarı etkeni görür”.

Atatürk, 1939 yılında toplanacak CHP Büyük Kongresi için yaptığı program hazırlığında, 1931 Programı'nı bazı değişiklikler olmasına rağmen hemen hemen aynı ifadeyle yineler: “Din kavramı vicdansal olduğundan, parti, din ile dünya işlerini ve devlet siyasasını birbirinden ayrı tutmayı milletimizin çağdaş soysallık yolunda ilerleyebilmesi için başlıca başarı etkisi görür”⁴. Bu düşünce karşısında Terakkiperver Cumhuriyet Partisi 18 Kasım 1924 tarihli beyannamesinin 6. maddesinde partinin İslam

¹ Bilici, Faruk, “İmparatorluktan Cumhuriyet Geçiş Döneminde Türk Uleması”, s. 718. Ulemanın yenilikler karşısında tamamen menfi tavır takındığı görüşü hakim olmasına rağmen bu doğru değildir. Ulemanın bir kısmı yeniliklerin bir ihtiyaç olduğunun farkındadır ve bu yönde yapılan düzenlemeleri olumlu karşılamaktadır. Bir kısmı ise yenilikler karşısında genelde bireysel çıkarlar yüzünden olumsuz tavır takınmıştır. Ulemanın eğitimde yapılan yenilikler karşısındaki tavrı hakkında geniş bilgi için bkz. Zengin, Zeki Salih, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839–1876)”, s. 202–212.

² Dursun, Tuncay, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 22.

³ Dursun, Tuncay, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, s. 172.

⁴ Perinçek, Doğu/Korkmaz, Esat, *Laiklik Nedir? Aleviler Niçin Laik Olmak Zorundadır?*, Şahkulu Sultan Külliyesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 33, 34.

itikadına ve düşüncesine saygılı olduğunu belirtmesi iki parti arasındaki düşünce farklılığını ortaya koymaktadır¹.

Laiklik, ilk olarak 1 Mart 1924 tarihinde Atatürk tarafından İslamiyet'in asırlardır içinde bulunduğu politikadan ve hukukun dayandığı boş inançlardan kurtarılmasının gerektiği sözleriyle ifadelendirilmiştir².

Uzun süren mücadelenin sonunda 1937 yılında 3115 sayılı ve 5.2.1937 günlü “Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır” hükmüyle ilk defa “laik” kelimesi zikredilerek 1924 Anayasası içinde yer almıştır³. Ancak laikliğin oluşması için toplumsal bir talebin henüz mevcut olmadığına dair düşünceler de o günden beri dile getirilmektedir⁴. Bu anayasanın XIX. yüzyılın pozitivist anlayışına dayanarak bir ideoloji haline gelen “laikçilik” olarak uygulandığı şeklinde eleştiriler mevcuttur⁵.

Türkiye’de 1923 ile 1950 arasındaki dönem, devrimleri gerçekleştirenler tarafından laikliğin toplumsal barışı sağlama aracı olmaktan çok aşırı kuşkucu hatta agresif bir tutumla toplumu dinden uzaklaştırma şeklinde uygulanması nedeniyle Fransa’daki Anti-Klerikalizm’e dayanan (din adamı düşmanlığı)⁶ “Ortodoks laiklik” dönemi olarak nitelendirilmiştir. Bu dönemde 1938 Cemiyetler Kanunu’nda mezhep ya da tarikatlara dayalı cemiyet kurulmaması, dinden destek alan siyasi parti kurulmaması ve 1949’da Ceza Kanunu’nda yapılan değişikliklerle de pekiştirilen “devletin sosyal, ekonomik, politik, hukuksal nizamlarını kısmen de olsa din esaslarına göre değiştirme” yönündeki davranışların suç sayılması şeklinde üç alanda din üzerinde kısıtlama görülmüştür⁷. Bu dönemdeki uygulamalar ile ilgili olarak Coulson, “aşırı”, Dodd ise “kötü şöhretli” şeklinde yorumlar getirmiştir⁸. Bu dönemin ardından Fransız

¹ Dursun, Tuncay, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, s. 13; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 33; Küçükağa, Ahmet, *Türkiye’de Laiklik Serüveni*, s. 67.

² Jaschke, Gotthard, *Türkiye’de İslamlık*, s. 96.

³ Narlı, Nilüfer, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, s. 25, Özgen, Mahmut, İhsan, *Laik Devlet Din ve Vicdan Hürriyetine Hukuki ve Sosyolojik Yaklaşım*, s. 113; Selami, Ahmed, *Üç Din ve Üç Şeriat Karşısında Laiklik*, s. 187; Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 130.

⁴ Bu düşünceler için, Bkz. Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 49.

⁵ Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 9.

⁶ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 19, 70; Narlı, Nilüfer, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, s. 27; Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*.

⁷ Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 536.

⁸ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 71.

laisizminden daha yumuşak bir tutum olan sekülerizme kayılmıştır¹. Bu kayışın ilk göstergesinin 1949’da okullara seçmeli din eğitiminin konulması olduğu şeklinde görüşler vardır².

Özelikle bu dönemde iktidarı elinde bulunduran CHP’nin tutumu ayrı bir inceleme konusudur. Bu dönemde CHP, özellikle iki konu üzerinde durmuştur. Bunlardan ilki, otoritesine dini dayanak olarak kullanan devlet sisteminden laik sisteme geçişi tamamlamak, diğeri ise ülkenin ihtiyacı olan ekonomik kalkınma politikalarını yürütmektir³.

CHP’nin 8–15 Haziran 1943’teki VI. Büyük Kongresi’nde tanımlamaya yeni ilaveler getirilmiştir: “... Din telakkisi vicdani olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların müsaade ettiği dairede tatbik ettiği din veya itikatlardan dolayı müdahale edilemez⁴...”

1945’ten sonra CHP’nin din politikası güçlenen DP karşısında belki de oy kaygısı yüzünden değişmeye ve yumuşamaya başlamıştır. Bu durumun en bariz örneği, din derslerinin okullara yeniden konulmasıdır. Bu tavır değişikliğini gericiliğe taviz verme olarak yorumlayanlar da bulunmaktadır⁵. Ayrıca laikliğin ilk kabul edildiği yıllardakinin aksine olarak Diyanetin devlet içerisinde yer almasının laik rejime aykırı olduğu iddiaları da CHP’nin 10 Mayıs 1946’da yaptığı olağanüstü kurultayda sunulan grup raporunda yer almıştır⁶.

Tavır değişikliği laikliğin yorumlanmasında da kendini göstermiştir. 2 Aralık 1947’deki 7. kongrede, laiklik maddesi çeşitli tartışmalarla birlikte şu şekli aldı: “Laiklik, yalnız din ile siyasetin arasında bir alaka kurulmaması değil, sosyal hayatın her yönünü zamanın hayatın, müsbet bilimin verilerine uydurmayı tazammum eder” ve “din anlayışı bir vicdan meselesi olduğu için her türlü müdahaleye karşı korunmalıdır. Hiçbir yurttaş, kanunun yasaklamadığı ibadet ve ayinler yüzünden (o zamana kadar din

¹ *İslam ve Laiklik*, s. 34; Hocaoglu, Durmuş, *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e*, s. 231, 392; Karaman, Lütfullah, “Atatürk’ün İki Ucu: Taktik Dindarlıkla Fikri Arkaplanda Pozitivizme Dair Örnek “Okuma”lar ve Notlar, s. 3; Fırlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 197.

² Feroze, Muhammed R., “Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık”, s. 23.

³ Dursun, Tuncay, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, s. 2.

⁴ Dursun, Tuncay, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, s. 136.

⁵ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 173, 174.

⁶ Küçükağa, Ahmet, *Türkiye’de Laiklik Serüveni*, s. 103.

ve itikatlar) rahatsız edilmemelidir”¹. Bu kongrede laiklik adı altında dinsizlik politikasının uygulandığı, halkın yanı sıra CHP üyelerinin de bu uygulamaları hoş karşılamadığı, gelenekçi CHP delegeleri tarafından vurgulanmıştır². Ancak bu düşünce kabul görülmeyerek laikliğe ve devrimciliğe bağlı kalınacağı tekrarlanmıştır³.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan DP de aynı şekilde laikliği savunmuştur. Celal Bayar, 7 Ocak 1946’da parti programının laiklikle ilgili maddesinde laikliği, devletin dinle ilgilenmemesi ve kanunların yapılmasında ve uygulanmasında dinin etkisinin olmaması olarak anladıklarını belirtmiştir⁴.

1950’lerde DP hükümetleri, İslam’a karşı biraz daha esnek davranmışlardır. Ezanın yeniden Arapça’ya çevrilmesi, devlet radyosundan dini programlar yapılması gibi. Ancak yine de devletin din üzerindeki denetim hakkı devamlılığını korudu. Din, din dersi kitaplarında görüldüğü gibi, sivil bir din olarak tanımlanmaya devam etti⁵. Bu döneme yapılan, laiklikten taviz verildiği şeklindeki eleştirilerle ilgili daha geniş bilgi, ilerleyen bölümde verilecektir.

1961 Anayasası’nın 2. maddesinde aynı konu “TC., insan haklarına ve (anayasanın) başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir” şeklinde belirtilmiştir. Bu anayasanın laiklik açısından getirdiği yenilik, laik düzeni sağlayan sekiz ana kanunu kaldırılamaz bir şekilde Anayasa hükmü altına getirmesidir⁶. Bu anayasa da dinin istismarına özen göstermesine rağmen kutsal olan şeylere hakaret ve tecavüz edilmesine karşı hiçbir sınırlama getirmemesi nedeniyle eleştirilmektedir⁷.

1961 Anayasası ayrıca dinî tesisat, teşkilat ve cemiyet kurma haklarını yasak etmesi, her derecede dinî mektep açmak, tedris ve araştırma müesseseleri vücuda getirmek, millî ve milletlerarası İslam kongre ve teşekküllerine katılmak hürriyetlerini

¹ Jaschke, Gotthard, *Türkiye’de İslamlık*, s. 98; Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 239.

² Küçükaga, Ahmet, *Türkiye’de Laiklik Serüveni*, s. 68.

³ Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 205.

⁴ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 98; Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 204.

⁵ *İslam ve Demokrasi*, s. 139, 140.

⁶ Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 219.

⁷ Turan, Osman, *Türkiye’de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, s. 99.

tanımaması nedeniyle laikliği yanlış tatbik ettiği şeklinde eleştirilmiş¹ ve laikliğin Batı’da tatbik edildiği şekilde bizde de aynen uygulanması istenmiştir. İlginç olan Batı’dan gelen her şeye şiddetle muhalefet edenlerin bu konuda tam aksi bir davranış sergileyerek Batı’dan gelen bu kurumun tam içeriğiyle uygulanmasını istemeleridir².

1982 Anayasası’nın 2. maddesinde laiklik ilkesi, “TC., toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir” ifadesiyle yer bulmuştur.

Son dönemde de daha önceki dönemlere benzer şekilde laiklik anlayışımız eleştirilere maruz kalmakta ve Batı’daki anlayışın bizde de yerleşmesi ve uygulanması talep edilmektedir³. Bu eleştirilere, 25 Ekim 1983 tarihli Anayasa Mahkemesi kararı, Türkiye’deki uygulamaların Batı’dakilerden farklılık göstermesinin ülkemizin şartlarının o ülkelerden farklı olmasından kaynaklandığını belirtmesi bir cevap niteliğindedir⁴. Anayasa Mahkemesi, kamu düzeninin ve hakların koruyucusu olarak devletin dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisinin olmasının laikliğin esasları arasında kabul edileceğini belirtmiştir⁵. Türkiye’de laiklik, devletle dinin birbirinden ayrı tutulması manasında hukuki anlamıyla anlaşılmış ve uygulamaya konulmuştur⁶. Bunun yanı sıra Türkiye’de uygulanan laikliğin özellikleri arasında din ve mezhep ayrımının olmaması, resmi devlet dininin bulunmaması, dinin devlet işlerinde etkisinin olmaması, kamu düzenine aykırı olmamak gibi bazı kısıtlamalar getirilerek dini özgürlüğün anayasal güvenceye alınması ve sınırların belirlenerek dini istismarın önlenmesi yer almaktadır⁷. Ancak anayasada yer alan bu unsurlar, daha çok laikliğin ne olduğundan çok kapsam ve sınırlarını açıklama vazifesini yerine getirmektedir⁸. Devlet, ülkedeki yaygın dinleri tanımakta ancak bunların müesseseleşmesine izin

¹ Turan, Osman, *Türkiye’de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, s. 97–98, 104–105.

² Tarhanlı, İftar, *Müslüman Toplum, Laik Devlet*, s. 29.

³ Türkiye’deki uygulamalar ile Batı’daki uygulamalar arasındaki farklara daha sonra değinilecektir.

⁴ Tarhanlı, İftar, *Müslüman Toplum, Laik Devlet*, s. 162.

⁵ Çağlar, Bakır, “Türkiye’de Laikliğin “Büyük Problem”i Laiklik ve Farklı Anlamları Üzerine”, s. 116.

⁶ Özgen, Mahmut, İhsan, “Laik Devlet Din ve Vicdan Hürriyetine Hukuki ve Sosyolojik Yaklaşım”, s. 112.

⁷ Bockel, Alain, “Laiklik ve Anayasa”, s. 52; Günay, Ünver/Güngör, Harun/Ecer, Vehbi, *Laiklik, Din ve Türkiye*, s. 126; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 30.

⁸ Fırlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 99.

vermemektedir. Fertler, kamu düzenine aykırı olmadıkça dini vecibelerini icra edebilmektedir. Devlet sistemimizin bu özellikler göz önüne alındığında tam laik değil, yarı laik bir mahiyette olduğu düşünülebilir¹. Aslında bu durum İslam ve Türk tarihine çok yabancı bir uygulama değildir. Din işlerinin cemaatlara bırakılmayıp devletin sorumluluğu altına alınması, Emevilerde, Abbasilerde, Selçuklularda ve Osmanlı'da uygulanan ondört asırlık geleneksel Sünni modelin aynısıdır. Bu uygulama biçimini 1981'de TBMM'de Atatürk yılı açılış konuşmasında resmi olarak dile getiren ilk kişi Kenan Evren'dir².

Laiklik tanımının anayasada net olarak yapılmaması, farklı laiklik anlayışına yol açmıştır³. Bu anlayışları fonksiyonel açıdan iki bakımdan ele alabiliriz. Birinci anlayışa göre, din ile laiklik zıt kutuptadır, birinin olduğu yerde diğerrinin olmaması gerekir. Din toplumsal olarak değil ancak bireysel olarak yaşanabilir. Laikliğin bu anlayıştaki fonksiyonu bir inancın diğeri üzerindeki tahakkümüne engel olmaktır. İkincisine göre ise laikliğin en temel fonksiyonu inanç özgürlüğünü sağlamaktır. Böylece laiklik, Fransa dışındaki diğerr bazı Batı ülkelerinde olduğu gibi inanç özgürlüğünü gerçekleştirmek için bir araç konumundadır⁴. Ayrıca net bir tanım olmadığı için laiklik denilince, Atatürk dönemindeki anlayışın mı, günümüzdeki modern anlayışın mı yoksa XIX. yüzyıl sonundaki din düşmanlığı şeklindeki anlayışın mı anlaşılacağıının da net olarak belirlenememesi diğerr problemlerden biridir⁵. Türkiye ve Fransa dışındaki Batı devletlerinin anayasalarında dini etki vardır. Ancak bu ülkelerin halkı laikliği uzun süre özümseyerek gerçekleştirdiği için fazla sorun çıkmamaktadır⁶.

Türkiye'de problemlerin önemli nedenlerinden birisi de laikliğin ideolojik olarak uygulamaya konması ve dinin bir tehdit olarak algılanmasıdır. Bu da siyasi, dini ve

¹ Fıçlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 102, 104. Tanör, Türkiye'deki birçok farklı uygulama nedeniyle Türkiye'deki sistemi egemenliğin kaynağı açısından bakıldığında laik, devlet içerisinde dini kurumun olması nedeniyle teokratik, dini denetim altında bulundurma yönüyle laikçi olarak nitelemektedir. Tanör, Bülent: "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", *Laiklik ve Demokrasi*, s. 26.

² Türköne, Mümtaz'er, *Türk Modernleşmesi*, s. 240, 241.

³ Bu farklı anlayışlardan bazıları için bkz. Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 66.

⁴ Ulusoy, Ali, "Türban Sorunu ve Hukuk", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 72, Ankara 2003, s. 188-189; Gürtaş, Ahmet, "Din Öğretimi ve Laiklik", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı* (İzmir, 4-6 Aralık 1998), Yayına Haz: Fahri Unan-Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s. 527.

⁵ Ulusoy, Ali, "Türban Sorunu ve Hukuk", s. 192.

⁶ *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 269.

eğitsel açıdan bazı problemlere neden olmaktadır¹. Ayrıca siyasi sistem içerisinde dinin ve dindar kişinin konumunun net olarak belirlenmemesi diğer sorunlardan birisidir². Bunun neticesinde bireysel olarak dini yaşayan insanlar, laik uygulamaların ortaya çıkardığı boşluk ve problemler sonucu dini toplumsal bir ifade aracı olarak kullanmaya başladılar³. Bütün bunlara rağmen devlet, özellikle dinin eğitim ve muamelat yönünden toplumla olan bağı nedeniyle dinden bağımsız olamamakta ve bu durum problemlere yol açmaktadır⁴.

Tarihsel açıdan Cumhuriyet dönemi laik uygulamalar eleştirilirken iki dayanaktan hareket edilmektedir. İlki, laik devletin din işlerine karışmaması gerektiği, diğeri de laikliğin İslam'ı yıkma tutumu olduğu görüşüdür. İki düşüncenin ortak noktası, devletin dini kendi özerkliğine bırakıp müdahale etmemesi gerektiğidir⁵.

Türkiye kavramsal olarak laisizm veya din adamı karşıtlığı şeklindeki Fransız modelinden etkilenmiştir. Ancak uygulamada bu kadar sert olunmadığı için büyük farklar olmasına rağmen Anglo-sakson modeline daha yakın görünmektedir. Türkiye’de laiklik prensibinin Batı’dan ayrıldığı önemli noktalar; devletin din üzerinde kontrol sağlaması ve dine karşı alternatif bir din gibi laikliğin öne sürülmesidir⁶. Bu paralelde devlet din eğitimini de üstlenmiştir. Hristiyan ülkelerde din devletten ayrı olarak kilise kurumu gibi bir kurum oluşturabildiği için her grup kendi anlayışına göre dini eğitimini vermektedir. Ayrıca Batı toplumunda toplum içerisinde birliği sağlamak için devlet ile din birbirinden zorunlu olarak ayrılmıştır. Türkiye’de ise farklı dini yorumların ortaya çıkaracağı anlaşmazlıkları çözmek ve birliği sağlamak için dini devlet bünyesine alma zarureti ortaya çıkmıştır. Bizde ise bu tür dinsel kuruma izin verilmediği için Diyanet’in kurulması ve din eğitimini devletin üstlenmesi sadece Türkiye’ye has bir zorunluluk

¹ Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 32; Bockel, Alain, “Laiklik ve Anayasa”, Türköne, Mümtaz’er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, s. 34.

² Vergin, Nur, “Din ve Devlet İlişkileri Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”, s. 45.

³ Türköne, Mümtaz’er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, s. 10.

⁴ Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 11.

⁵ Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 537.

⁶ Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 244, 271.

halini almıştır¹. Böylece devlet dünyasal nitelikleri ağır basan eğitim ve hukuk alanlarının sorumluluğunu üstlenmiş, ahlaki alanı da dinin sorumluluğuna bırakmıştır².

Ayrıca Türkiye’de laiklik birçok ülkeden farklı olarak değiştirilemez bir ilke olarak anayasada yer almıştır. Anayasasında laikliğe yer veren ülkeler; Hindistan, Meksika, Fransa ve 1993 sonrası Rusya’dır³. Görüldüğü gibi bu uygulamaya Avrupa’da Türkiye ve Fransa’dan başka hiçbir ülkede rastlanmamaktadır⁴. Ortadoğu ve Kuzey Afrika’daki birçok Müslüman ülke, değişik şekillerde laik politikalar uygulamasına rağmen Türkiye’nin geçirdiği köklü değişim hiçbirinde vaki olmamıştır⁵.

Sorunların temeline inilince, sorunun laikliğin toplumsal bir talepten kaynaklanmayıp devletin kontrolünde yukarıdan aşağıya doğru bir seyir takip eden⁶ ithal bir kurum olmasından kaynaklandığı görülmektedir. Laikliğe kendi gelenek ve tarihimizden gerekçeler bulunması, sorunların biraz daha azalmasını sağlayabilir⁷.

Görüldüğü gibi laiklik uygulamalarının ilk belirtileri Tanzimat ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Ancak buna rağmen gerçek anlamda laiklik uygulamalarını Atatürk’ün gerçekleştirdiği devrimlerde görmekteyiz. Bu devrimlerin sonucu olarak laiklik ilkesi, 1937 yılında değiştirilemeyen ve değiştirilmesi dahi teklif edilemeyen ilkelerden biri olarak anayasamıza dahil edilmiştir. Laiklik gündeme girdiği ilk andan itibaren siyaset, hukuk, sanat gibi birçok toplumsal alanı etkilemiştir. Laiklik, devletin temel felsefelerinden biri olunca bu ilkenin genel eğitimi ve din eğitimini de etkilemesi kaçınılmazdır. Bundan sonraki bölümde laikliğin genel eğitime ve din eğitimine olan etkisi ve bu ilke etrafında din eğitiminin konumu ile ilgili tartışmalar ele alınacaktır.

¹ Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 11, Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 46; Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 296–297.

² Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 14; Türköne, Mümtaz’er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, s. 33.

³ *İslam ve Laiklik*, s. 143.

⁴ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 65.

⁵ *İslam ve Demokrasi*, s. 136–137.

⁶ Altındal, Aytunç, *Laiklik*, s. 24; Ünsal, Hüsamettin, “Laiklik ve Atatürk’ün Din Hakkındaki Düşünceleri”, s. 97; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 162.

⁷ Akbulut, Ahmet, “Din, Laiklik ve Demokrasi Üçgeni”, *A.Ü.İ.F. Dergisi XL/I*, s. 274.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. LAİK SİSTEMDE DİN EĞİTİMİNİN YERİ MESELESİ

Laik sistemde din eğitiminin yeri, uzun yıllardan beri tartışılan bir meseledir. Bu tartışmanın din dersinin genel eğitim içerisinde müstakıl bir branş haline geldiği Tanzimat yıllarına kadar uzandığı görülmektedir. Laik sisteme geçiş, bu tartışmaları daha da alevlendirmiştir. Bunun en büyük nedenlerinden biri de bu konunun, uzman olan kişilerce ilmi çerçevede tartışılması gerekirken siyasi bir malzeme olarak kullanılmaya çalışılmasıdır¹. Böylece konuya bilim merkezli olmaktan ziyade ideoloji merkezli yaklaşılmış, soruna net bir çözüm getirilememiştir. TÜSİAD tarafından yapılan Türk eğitim sisteminde görülen antilaik uygulamalarla ilgili iddialara ve benzer eleştirilere dönemin Milli Eğitim Bakanı tarafından cevap verilmesi konunun, yakın zamana kadar güncelliğini koruduğunu göstermektedir².

Laik sistemde din eğitiminin konumu tartışılırken temel mesele, laik sistemde genel eğitimin içerisinde din eğitiminin yer alıp almayacağı ve yer alacaksa bu eğitimin nasıl olması gerektiğidir. Laik eğitimin özellikleri arasında dine yer verilmekle beraber, bireyler arasındaki inanç farklılıklarına hiçbir şekilde karışmayarak din ve vicdan özgürlüğünü sağlama işlevi görmesi³, bağnazlıktan ve dogmatiklikten uzak, akılcı ve bilimsel olması⁴, bireyi araştırmacı, hümanist, çalışkan ve hoşgörülü olacak şekilde eğitmesi⁵, velilerin çocuğuna istediği dini verme ya da vermeme özgür olması, okullarda hiçbir din ya da mezhebin doktrinlerinin zorunlu olarak öğretilmemesi gösterilebilir⁶. Ayrıca din öğretimine devlet tarafından mali yardım yapılmaması ve öğretim personelinin laik düşüncüyü benimsemiş olması da laik eğitimin özellikleri

¹ Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 59.

² TÜSİAD'ın hazırlattığı rapor için, Bk. Baloğlu, Zekâî, *Türkiye'de Eğitim*, TÜSİAD Yayınları, İstanbul 1990; dönemin Milli Eğitim Bakanı Avni Akyol, bu raporda yer alan eleştirilere ve diğer eleştirilere hazırladığı *Laiklik ve Din Öğretimi*, Ankara 1990 adlı kitapta cevap vermiştir.

³ Ünver, Günay/Güngör, Harun/Ecer, Vehbi, *Laiklik, Din ve Türkiye*, s. 125; Aliefendioğlu, Yılmaz, "Laiklik ve Laik Devlet", s. 82.

⁴ Tanyol, Cahit, *Laiklik ve İrtica*, s. 221; Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, s. 76.

⁵ Aliefendioğlu, Yılmaz, "Laiklik ve Laik Devlet", s. 82-83.

⁶ Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 65, 66, 69; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye'de Laiklik*, s. 108.

arasında zikredilebilir¹. Bunların yanı sıra içerik olarak eğitime konu olan bilgilerin nesnel olması, neden-sonuç öğeleri arasındaki ilişkilerin dinsel eğitimde olduğu gibi iman ya da inanç öğeleriyle değil, akılcı mantık ya da deney yöntemleriyle açıklanabilmesidir. Bu, dinsizlik eğitimi manasına gelmemelidir. Çünkü laik eğitimin amacı, dinin safsata olduğu fikrini bir öğretim yolu olarak işlemek değil, dini toplumda var olan bir gerçek olarak öğretim konusu yapmaktır. Dolayısıyla laikliğin din eğitiminden ziyade dinî eğitime karşı olduğu söylenebilir. Atatürk'ün anlayışında laik eğitim ise, ümmetçi anlayıştan sıyrılıp ulusçu anlayışa ve teba anlayışından halkın egemenliği anlayışına geçmeyi sağlayan eğitim sistemidir². Laik eğitimin bu yönde, dinden, doğrunun yanlıştan ayrılabilmesine yardım etmesi şeklinde bir beklentisi de vardır³.

Din eğitimiyle ilgili tartışmalar, din eğitiminin vatandaşlar açısından “dini özgürlükler” veya “dini haklar” kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunan iki anlayış cihetinden ele alınabilir. AB üyesi ülkelerde bu konu, dini özgürlükler kapsamında ele alınmakta, devlet, din eğitimine müdahaleyi bu özgürlükleri sınırlamak olarak kabul etmekte ve din eğitimini ilgili dinin temsilcisi olan kurumlara bırakarak masraflarını da karşılamaktadır. Bizde ise 1982 Anayasası uyarınca din eğitimi, vatandaşın sahip olduğu, devletin gözetimi ve sorumluluğu altında yerine getirilmesi gereken sosyal bir hak olarak ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır⁴. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'na, Milli Eğitim Bakanlığı'nın elinde olan bu göreve, halka verilecek eğitim ve öğretim hususunda Kur'an Kursları vb. kurslar açarak yardımcı olma fonksiyonu verilmiştir⁵.

Uzun süreden beri devam eden tartışmalar neticesinde, laik eğitim sisteminde din eğitime yer verilmesi ya da aksi görüşü savunanlar bulunmaktadır. Çalışmamızın

¹ Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 299.

² Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 71.

³ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 109–115.

⁴ Aydın, Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Adapazarı 2001, s. 90–91; Türköne, Mümtaz'er, *Türk Modernleşmesi*, s. 296; Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 110. 1982 Anayasası'nın 24. maddesi şu şekildedir: “Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır”.

⁵ Ek Madde 3- (Ek:22/7/1999–4415/1 md.); Ertan, Hacı Veli/ Küçük, Hasan, *Cumhuriyet Devri Din Eğitimi Müesseseleri ve Din Alimleri*, Türedav Basım-Yayım Ltd. Şti., İstanbul 1976, s. 22.

bu bölümünde, her iki görüşe sahip olanların konuya yaklaşımları ve ileri sürdükleri açıklamalara farklı başlıklar altında yer verilecektir.

4.1. Laik Sistemde Din Eğitime Yer Verilmesinin Gerekliliğinin Tartışılması

Din eğitime yer verilmesi gerektiği görüşünde olanlar, bunun gerekliliğini başta birtakım yasal düzenlemelerin bir sonucu olarak görmelerinin yanında, dinin siyasete alet edilmesinin önlenmesi, ahlak eğitiminin sağlam biçimde temellendirilmesi ve insanın eğitiminin bütünlüğü açılarından da gerekli olduğu düşüncesinden hareket etmektedirler.

Laik sistemde din eğitiminin yer alabileceğini savunanlardan bir kısmı, din eğitiminin kendi kanunlarımızın yanı sıra, uluslararası antlaşmalarla da güvence altına alındığını savunmaktadır. Onlara göre, 1960'a kadar yürürlükte olan ve 1937'de son şeklini alan 1340/1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 80. maddesi, hükümetin denetiminde olmak şartıyla her türlü eğitim ve öğretimin serbest olduğunu belirtmektedir. Her türlü eğitim ve öğretim ifadesi din eğitimi de kapsamaktadır¹. 1961 anayasasının 10. maddesinde de devletin insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlayacağı, 14. maddesinin birinci fıkrasında ise herkesin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkının olduğu belirtilmektedir. 50. madde ise halkın eğitim ihtiyaçlarının devlet tarafından sağlanacağına işaret etmektedir². İnsanın maddi ve manevi varlığını geliştirmede din eğitiminin rolü büyük olduğuna ve 50. maddede de eğitimin devlet tarafından sağlanacağı belirtildiğine göre devlet, bu maddelere anayasada yer vermekle din eğitimi bireyin maddi ve manevi varlığını gelişiminde bir araç olarak kabul etmiştir. 1982 Anayasası'nın 24. maddesi de devletin denetimi haricinde din eğitimi yapılamayacağını, din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve orta öğretimde zorunlu olduğunu ve devletin denetimi altında olmak şartıyla isteğe bağlı olarak ayrıca "din eğitimi" yapılabileceğini belirtmiştir. Burada din eğitimi tabiri özellikle kullanılmıştır. Çünkü isteğe bağlı olarak verilecek olan bu eğitim zorunlu olsaydı, din ve vicdan özgürlüğü ihlal edilmiş olurdu³. Ayrıca Anayasa'nın 42. maddesinin eğitim ve öğretimin bir bütün olduğunu, hiç kimsenin de bu bütünden mahrum bırakılamayacağını belirtmesi nedeniyle din eğitimi ve öğretimi birbirinden

¹ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 83, 144; Fırlıklı, Ethem Ruhi, "Atatürk ve Din", s. 137.

² Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 84, 144; Armağan, Servet, "Din, Vicdan Hürriyeti ve Laiklik", *Milli Eğitim ve Din Eğitimi İlmî Semineri Tebliğleri*, Ankara 9-10 Mayıs 1981, s. 119.

³ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 104-105.

ayırarak sadece din öğretiminin yapılmasının Anayasa'ya aykırı olduğu iddia edilmektedir¹.

6 Nisan 1949 tarih ve 9119 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Türkiye tarafından da benimsenen ve 27 Mayıs 1949'da yürürlüğe giren, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesi, her şahsın fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı olduğu, bu hakkın içerisine dinini öğretme, uygulama, ibadet ve ayinlerle açıklama hürriyetinin girdiğine işaret etmektedir². Ayrıca Türkiye'nin 1954 yılında imzaladığı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek Protokolü (20.03.1952)'nün 2. maddesiyle de ana-babanın çocuklarının resmi eğitiminin kendi dini ve felsefi inançlarına göre olmasını isteyebilecekleri belirtilmiştir³.

1993 yılında Avrupa Konseyi Parlamenterler Toplantısında alınan kararların 16. maddesinin c ve d maddelerinde din derslerinin müfredat içerisinde yer alması, okul kitaplarında dinin farklı boyutlarıyla birlikte öğretilmesi, okul derslerinde farklı dinlere yer verilmesi ayrıca kendi dini değerleri hakkında temel bilgileri edinmenin gerçek toleransın bir şartı olduğu böylece bireyin umursamazlıktan ve önyargılardan korunduğu vurgulanmıştır. Bu kararlarda da görüldüğü üzere sanılanın ve iddia edilenin aksine bağnazlığa yol açanın dini öğrenmek değil öğrenmemek olduğu savunulmuştur⁴.

Din eğitiminin verilmesinden yana olanların bir diğer iddiası da dinin siyasi bir araç olmaktan kurtarılmasının din ve vicdan hürriyetinin gerçekleşmesiyle mümkün olduğudur. Bu hürriyet dini dernek kurmak, dini yayın yapma haklarını içerdiği gibi din eğitimi-öğretimi yapma hakkını da içerir⁵. Din ve vicdan hürriyeti ve bu hürriyetten doğan hakların en önemli güvencesini laiklikten alması itibariyle de din ve vicdan hürriyetinin içinde yer alan din eğitiminin, laikliğe aykırı bir yönünün olmadığı düşünülebilir. Bu görüşte olanların da bir kısmı, bu dersin mutlaka zorunlu olması gerektiğini düşünmektedirler. Onlara göre, bu derslerin zorunlu olmaması durumunda

¹ Gürtaş, Ahmet, "Din Öğretimi ve Laiklik", s. 546.

² Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 133; Tuğ, Salih, "Türkiye'de Din Eğitiminin Sosyal ve Hukûki Bazı Dayanakları", *Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)*, AÜİF Yayınları, Ankara 1981, s. 181.

³ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 101.

⁴ Türküne, Mümtaz'er, *Türk Modernleşmesi*, s. 299.

⁵ Bilim Kurulu Üyeleri, "Atatürk'ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)", s. 30; Türküne, Mümtaz'er, *Türk Modernleşmesi*, s. 311-312; Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 167.

zararlı cereyanlar elinde dinin siyasileşme ihtimali daha da artacaktır¹. Bu tür cereyanlardan yeni yetişen nesli koruyup onları birer Atatürk milliyetçisi olarak yetiştirmek için din eğitimi okullarda zorunlu hale gelmelidir². Laik eğitimin içerisinde din eğitiminin verilmesinin mümkün olmadığı düşüncesi din konusunu, bu düşüncede olanların dahi kabul edemeyecekleri zararlı cereyanların elinde akıl, bilim ve pedagoji dışı bir eğitime teslim etme manasına gelecektir ve bu da toplumsal kutuplaşmalara yol açacaktır³. 24 Aralık 1946’da meclis görüşmeleri sırasında birçok milletvekili gibi Bursa milletvekili Muhittin Baha Pars ve İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver de din eğitimine özellikle böyle bir mahzurun ortaya çıkmasını engellenmesi için yer verilmesini istemişlerdir⁴. Atatürk de 31 Ocak 1923’te İzmir’deki konuşmasında bu noktaya, “her hususta uzmanlar yetiştirmek gerekiyorsa dinimizi hakiki manada inceleyip öğretecek, ilim ve fenni aşılama gücüne sahip uzmanların da yetiştirilmesi” gerektiğini söyleyerek dikkat çekmiştir⁵. İrtica ile de ancak hurafelerden arınmış bir din eğitimi verilerek yetişecek aydın din adamları ve bunların mücadeleleriyle başa çıkılabilir. Laiklik, dini hürriyeti sağlayacak ve dini istismarı önleyebilecek en önemli unsurlardan birisidir⁶.

Din eğitimi, toplum içerisindeki pratik faydası açısından incelendiğinde de onun en önemli fonksiyonunun ahlaklı bireyler yetiştirmek olduğu vurgulanmaktadır. Çünkü bireyin ahlaki gelişiminde en önemli unsurlardan birisi -tartışmalı olmakla beraber hakim görüşe göre- dindir. Dinden bağımsız olarak verilen bir ahlak eğitiminin zihinler üzerindeki etkisi hiçbir zaman dinî ahlakın etkisine sahip olamaz⁷. Çocuklarının ahlaki olarak istediği düzeyde olmasını isteyen ebeveynler, bu garantiyi ikincil yapılarda ve modern iletişimde bulamamaktadır. Onlar, bu konudaki ihtiyaçlarını karşılamada en

¹ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 6–8.

² Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 36.

³ Genç, Reşat, *Atatürkçü Düşüncede Laiklik ve Din Anlayışı*, s. 256; Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 35; Ayhan, Halis, “Temel ve Orta Öğretimde Din Eğitimi”, *Milli Eğitim ve Din Eğitimi İlmi Semineri Tebliğleri*, Özal Matbaası, İstanbul 1981, s. 173; Akbulut, Ahmet, “Din, Laiklik ve Demokrasi Üçgeni”, s. 274; Türküne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 301.

⁴ Tarhanlı, İhtar, *Müslüman Toplum, Laik Devlet*, s. 23.

⁵ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 94.

⁶ Tanyol, Cahit, *Laiklik ve İrtica*, s. 269; Akyol, Avni, *Laiklik ve Din Öğretimi*, s. 10-11.

⁷ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 4; Adams, Arlin M./Emmerich, Charles J., *Din ve Özgürlük, ABD’de Dini Özgürlüğün Tarihçesi*, Çev: Latif Boyacı, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 33.

güvenilir ve sağlam bir çözüm olarak din eğitimi görmektedir¹. Din eğitimi, gerek bilimsel verilerin gerekse tüm inançların ortak ilkesi olan tüm varlıkların aslının ve kaynağının bir olduğu ilkesini ortaya koyarak toplum içerisindeki hoşgörü, birlik ve dayanışmanın sağlanmasında önemli bir görev üstlenir. Böylece toplum içerisinde inanç nedeniyle çıkabilecek anlaşmazlıkları önleyebilir². Din hoşgörüsüzlüğün de kaynağı olabilir. Ancak bu bir dine inanmanın değil, diğer insanları o dine zorla inandırmaya çalışmanın bir sonucudur³. Nitekim Halim Sabit, aynı dinden olduğumuz Türk olmayan tebaanın çıkardığı huzursuzlukların temelinde medreselerin bu unsurlara yeterli din eğitimi vermemiş olması olduğunu söyleyerek aynı konuya değinmektedir⁴.

Dinin, özellikle İslam dininin hedeflediği insan modeliyle, genel eğitimin insan modeli arasında din ve eğitim iyi anlaşılır ve kötü emellere alet edilmezse hiçbir zıtlığın olmadığı, aksine paralellik olduğu da laik sistemde din eğitiminin verilmesinin gerekli olduğuna inananların bir diğer iddiasıdır⁵. Nitekim dünyanın hiçbir ülkesinde din eğitimi genel eğitimin dışında düşünülmemiş, birbirleriyle ilgili ve birbirini tamamlayan iki faktör olarak kabul edilmiştir⁶. Bu nedenle din kültürü ve ahlak bilgisini öğretmek değil, onu bir dini kabul veya reddetmeye sevk edecek şekilde icra etmek laikliğe aykırıdır⁷. Din, laik sistemde toplum düzenini bozmadıkça ve devletin temel dinamiklerine zarar vermedikçe serbest ve devlet müdahalesinden korunmuş olduğuna göre, aynı şartları taşıması kaydıyla din eğitiminin de aynı mahiyette olması gerektiği belirtilmektedir⁸. Bu nedenle din eğitimi, toplum ve devlet düzenine zarar vermediği müddetçe eğitim bütünlüğünü sağlamaya katkıda bulunmak için genel eğitimin içerisinde yer almalıdır.

¹ Türköne, Mümtaz'er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, s. 11.

² Koçoğlu, Ferit, "Yeni Binyılda Din Eğitimi", *Türkiye'de ve Almanya'da İslam Din Dersi Tartışmaları*, Editörler: Coşkun, Hasan-Aydın, Mehmet Zeki-Schwenk, Helga, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara 2000, s. 7.

³ Bolay, Süleyman Hayri/Türköne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 6.

⁴ Bkz. Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 41.

⁵ Koçer, Hasan Ali, "Genel Eğitimin Bütünlüğü İçinde Din Eğitiminin Yeri", *Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)*, s. 20.

⁶ Küçük, Abdurrahman, "İlkokullarda Din Eğitimi ve Öğretimi", *Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)*, s. 130; genel eğitim ile din eğitiminin hedefleri arasındaki uyum için ayrıca bkz. Parlador, Selahaddin, "Din Eğitiminde Hedefler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IX*, İzmir 1995, s. 79-102.

⁷ Gürtaş, Ahmet, "Din Öğretimi ve Laiklik", s. 544.

⁸ Özek, Çetin, *Türkiye'de Laiklik; Gelişim ve Koruyucu Hükümleri*, 456.

Verilecek olan bu eğitiminin içerik olarak da bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Atatürk döneminde, eğitimde laiklik düşüncesiyle, eğitim dini makamların elinden kurtarılıp devletin denetimine alınarak hurafelerden, batıl itikatlardan ve dogmatik düşüncenin getirdiği dar kalıplardan uzak, hayatın ve dünyevi şartların gereklerine yönelik bir eğitim hedeflenmiştir¹. Bu hedefin bir devamı olarak 7. Milli Eğitim Şurası'nda alınan kararlarda da belirtildiği üzere din derslerinin içeriği, dinler hakkında bilgiler vermek ve ahlaki değerleri ön plana çıkarmakla birlikte dinin dünyevi hükümlerinden ziyade, ahlaki olan yönü dikkate alınacak şekilde ve aynı zamanda din eğitiminden ziyade din öğretimi biçiminde bilgilendirici özellikte olmalıdır². Derslerde temel amaç, din ile ilgili bilgiler verilerek ferдин herhangi bir dini seçme veya seçmemede özgür iradesini kullanmasını kolaylaştırmaktır; ancak bunu yaparken herhangi bir şekilde inanç ve tutum değişmesi ile ilgili zorlama olmayacaktır. Nitekim dersin adı da buna binaen “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” olmuştur. Böylece din derslerinin mezhepler üstü olması planlanmıştır. Bu özelliklere rağmen isteyen gayrimüslim öğrencilere bu derslere katılmama serbestisi de verilmiştir³.

Din derslerine yer verilmesi gerektiği görüşünde olanlara göre eğer din dersinin verilmemesi düşüncesinin altında, kişiyi dinin etkisinden kurtararak özgür düşünmeye sevk etme fikri yatıyorsa bu fikir de hatalı görünmektedir. Zira bu şekilde davranmak, vicdanları din etkisinden kurtarayım derken dinin aleyhine baskı altına almaya yol açabilir. Din eğitiminin verilmesi bir hata olarak düşünülürse, aksi davranışta bulunmak fert ve toplum realitesine daha aykırı görünmektedir⁴. Lübnanlı eğitimci ve BM'nin sabık başkanlarından Charles Malik, 1980'de çocukların hayatlarının gelişmeye en müsait dönemleri olan 15–20 seneyi Tanrı inancı, ruh ve iman gibi değerleri inkar ederek geçirmelerinin onlar için zararlı olduğunu belirterek bu konuyu dile getirmiştir⁵.

¹ Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 34; Aytaç, Kemal, “Atatürk’ün Eğitim Görüşü”, s. 109.

² *Yedinci Milli Eğitim Şurası (5–15 Şubat 1962)*, s. 163; Kunter, Nurullah: “Din Dersleri Meselesi”, s. 183; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 127; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 126.

³ Aydın, Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, s. 89; Ayhan, Halis, “Anayasa’nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar”, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, s. 105; Aşkun, İnal Cem, “Layiklik ve Din Eğitimi”, s. 388.

⁴ Koçer, Hasan Ali, “Genel Eğitimin Bütünlüğü İçinde Din Eğitiminin Yeri”, s. 19; Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 141; Selçuk, Mualla, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *İslamiyat*, c. 1, sayı: 1, Ocak-Mart 1998, s. 77.

⁵ Adams, Arlin M./Emmerich, Charles J., *Din ve Özgürlük*, s. 93.

Atatürk de bu konu hakkında “hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz”¹ diyerek herhangi bir kısıtlamaya ve zorlamaya gitmeden bütün herkese vatanını, milletini, dinini ve dünyasını tanıttak kadar coğrafi, dini ve ahlaki bilgiler vermek gerektiğini, bu dini bilgilerden kastedilenin de her müslümanın bilmesi gereken İslami hükümler olduğunu belirtmiştir². Yine Atatürk’e göre bu bilgilerin öğrenileceği mekan mekteptir ve devlet de bu imkanı sağlamakla yükümlüdür³. Atatürk’ün bu fikirlerin aksine bir tavır takındığı daha sonra görülmemiştir de ülkemizde uzun yıllar din eğitimi verilmemiştir. Okullarda diğer dersler nasıl okutuluyorsa, toplumda yaşayan herkesin aynı ve doğru bilgiye ulaşabilmesi için toplumun çoğunluğunun sahip olduğu dinin ve her zaman her yerde karşılaşılması muhtemel olan bir din olgusunun dersinin en azından uzun süre boyunca Türk kültürünün önemli bir şubesi olması dolayısıyla okutulması laikliğe aykırı görünmemektedir. Zira din bilgisi verilmeden sağlam bir Türk kültürüne ve kültürün müzik, edebiyat, resim gibi diğer şubelerine istenilen ölçüde sahip olmak mümkün değildir⁴. Bunun yanı sıra din-bilim çatışmasından kurtulmak için dinin inanılması zorunlu olan; ancak bilimsel doğruluğu ispatlanamayan yönleri üzerinde durulmamalı, müspet bilimlerin verilerinden yararlanılarak her iki bilgi çeşidi dengeli bir şekilde verilmelidir⁵.

Bütün bu sebeplerden dolayı laik eğitim sistemi içerisinde din eğitimin yer almasının -bir dinin veya mezhebin doktrinlerinin zorunlu bir şekilde dayatılması

¹ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri II*, s. 94.

² Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri I*, s. 245.

³ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri II*, s. 94. Atatürk bu sözleri, Tevhid-i Tedrisat Kanunundan ve medreselerin kapatılmasından önce 31 Ocak 1923’te İzmir’de medreselere ilişkin olarak sorulan bir soruya verilen bir cevaptır. Ancak Atatürk, 16 Mart 1923’te, Adana’daki konuşmasında dini öğrenmek için birilerinden ders almaya ihtiyaç olmadığı, ana-babaların verdikleri derslerin bile bunun için yeterli olduğunu da belirtmiştir. Bu söz için bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 131. Özgen, din derslerine gerek olmadığını Atatürk’ün bu sözlerinden hareket ederek ispatlamaya çalışmaktadır. Bkz. Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 181. Ancak Atatürk’ün bu sözlerinin hangi bağlamda söylenildiğine bakılırsa, orada din öğretiminden ziyade kişinin akıl ve mantık dışında kendisine bir ölçü edinmesine karşı çıkıldığı görülebilir.

⁴ Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 35; Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 137, 147; Gürtaş, Ahmet, “Din Öğretimi ve Laiklik”, s. 548; Turan, Osman, *Türkiye’de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, s. 220–221; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, s. 202. 15 Aralık 1980 tarihinde yeniden oluşturulan “Din Eğitimi Çalışma Grubu”nun bakanlığa sunduğu raporda da Atatürk’ün görüşleri ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu uyarınca din derslerinin verilmesine bir engel olmadığı belirtilmiştir. Bkz. Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 131.

⁵ Batuhan, Hüseyin, *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 147; Kunter, Nurullah, “Din Dersleri Meselesi”, s. 183; Çağatay, Neşet, “Laiklik ve Din Eğitimi İlişkileri”, s. 46; Günay, Ünver/Güngör, Harun/Ecer, Vehbi, *Laiklik, Din ve Türkiye*, s. 162.

olmamak koşuluyla- herhangi bir sakınca teşkil etmeyeceği; hatta bir gereklilik arz edeceği iddia edilmiştir. Felsefe ve antropoloji gibi bilimler nasıl öğretiliyorsa dini bilimler de öğretilmelidir. Aksi halde bilginin bu çeşidinden kaçma manasına gelir ki bu da laikliğin özüne tamamen aykırıdır¹.

1982 yılında oluşturulan Danışma Meclisi'nin, din dersinin zorunlu dersler arasında yer alması gerektiği şeklindeki tavsiyesi, Milli Güvenlik Konseyi tarafından da toplumda birleştiriciliği sağlayıcı bir unsur olması görüşüyle uygun bulunmuş, sonuç olarak ilk ve orta dereceli okullarda din eğitime, devletin denetimi altında, din kültürü ve ahlak bilgisi adıyla zorunlu olarak yer verilmesine karar verilmiştir.

Yine anayasamıza göre, ibadet, ayin ve tören serbestisi, dini öğrenme, öğretme, neşir ve telkin hakkı gibi anayasadan doğan hakları ilk, orta ve yüksek öğretim kurumlarında tatmin etmek devlete düşen bir görevdir ve insanların da bu haklarını talep etme özgürlüğü vardır². Bu yüzden şu an Türkiye’de din eğitimi devlet tarafından devletin belirlediği müfredatla ve kişilerce öğretilmekte ve yine devlet tarafından denetlenmektedir. Bu durum tartışılabilirse de kamu düzeni endişesiyle makul görülebilir. Ancak önemli olan bu görevi tekeline alan devletin vatandaşların ihtiyacını karşılayacak şekilde vermesi meselesidir³. Bu görevi yerine getirmemesini din düşmanlığı olarak yorumlamak aşırı olabilir, ancak bunu bir ihmal olarak değerlendirmek mümkündür⁴. Halkın içerisinde din eğitimi kendisinin üstlenmek istediği şeklinde bir talep varsa, devlete düşen tarafsızlıktır. Ancak halk bu konuda devletten hizmet veya yardım talep ediyorsa devlet bu beklentilere kulak vermelidir⁵. Ancak dini bir kamu hizmeti olarak teşkilatlandıran, dini işler için ödenek ayıran ve din adamlarının kamu görevlisi olduğu ülkemizde kilise gibi bu tür görevleri yürütecek bir kurum olmadığı için bu dersleri verme görevi veya din ile işleri idare edecek Diyanet kurumu gibi bir kurum kurulması zaruri bir durum olarak⁶ devlete düşen bir görevdir⁷.

¹ *İslam ve Laiklik*, s. 253.

² Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 140; Yılmaz, Murat, “Modernleşme, Din ve Siyaset”, Türkiye Günlüğü, Kasım-Aralık 1997, Sayı: 48, s. 13.

³ Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 294; Bolay, Süleyman Hayri/Türköne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 97.

⁴ Gürtaş, Ahmet, “Din Eğitimi ve Laiklik”, s. 540.

⁵ Bolay, Süleyman Hayri/Türköne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 98, 99.

⁶ Küçükağa, Ahmet, *Türkiye’de Laiklik Serüveni*, s. 72.

⁷ Kunter, Nurullah, “Din Dersleri Meselesi”, s. 183; Bilim Kurulu Üyeleri, “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, s. 34.

ve en azından din işlerini yürütecek özerk bir kurum oluşuncaya kadar bu görevi sürdürmek durumundadır¹. Nitekim 1963 yılı Başbakanlık bütçe görüşmeleri sırasında Milli Eğitim Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu, her cemaatin imama ihtiyacı olduğu ve bu ihtiyacın da rejimini bekası için devlet eliyle karşılanmasının lüzumundan dolayı bütçeye ilk defa İmam Hatip Okulları için ödenek ayrıldığını belirtmiştir². Toplumumuzda din eğitimi, devlet kontrolü ve teşkilatı olmaksızın verildiği halde - Cumhuriyet tarihinde daha önce denendiği üzere- bu durumu fırsat bilen kötü emelli kişilerin eline geçerek dinin siyasallaşması gibi kötü sonuçlar doğurma ihtimali büyük orandadır³. Ayrıca milletimizin tarihi oluşumu, kültürel ve ahlaki yapısı din eğitiminin devlet tarafından ele alınmasını ve uygulanmasını gerektirir⁴.

Din eğitiminin verilmesi gerekliliğini savunanların bir diğer önerisi de din eğitiminin isteğe bağlı olarak cemaatlerce verilmesidir. Bu görüşe göre, devletin dini olduğunu söyleyen ülkelerin hepsinde din dersi zorunlu değildir. Bu yüzden din dersi, Batı'daki uygulamalar ve Anayasa'nın 24. maddesinin ilgili fıkrası gereğince sosyal devletin bir şartı olarak fırsat eşitliğini sağlamak ve kamuoyunun genel eğilim ve beklentileri de dikkate alınarak, doğru ve yeterli din eğitimi alması istenen çocuklar için seçmeli olmalı⁵, dersin içeriği de dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler verme ve ahlaki değerleri benimsetmeye yönelik olmalıdır⁶. Devletin tek tip vatandaş yetiştirme isteği ve bunun için eğitimi araç olarak kullanması, toplum içerisindeki diğer dinlerle ilgili katı bir tutuma yol açabileceği için de din derslerinin seçmeli olması önemlidir⁷. Eğer isteğe bağlılık, laikliğin zorunlu bir şartı olarak görülüyorsa bunun, kişinin din eğitimi ve öğretimi alması konusunda değil, eğitim ve öğrenimini almak istediği dini tercih etmesi konusunda olması gerektiği ve bu derslerden alınan notların da insanların inançlarından ötürü sınava tabi tutulmaması gibi bir anlayışın ve din ve inanç

¹ Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 301.

² Başar, Erdoğan, *Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1960–1971)*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 262.

³ Tuğ, Salih, “Türkiye’de Din Eğitiminin Sosyal ve Hukûki Bazı Dayanakları”, s. 179; Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, s. 79; Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 301; Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 8.

⁴ Çam, Ömer, “Atatürk ve Din Eğitimi”, s. 29.

⁵ Ayhan, Halis, “Anayasa’nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar”, s. 107, 112.

⁶ Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 127; *İslam ve Laiklik*, s. 136.

⁷ Ayhan, Halis, “Anayasa’nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar” adlı tebliğe Abdurrahman Dodurgalı’nın müzakeresi, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Adapazarı 2001, s. 111.

özgürlüğünün bir neticesi olarak sınıf geçmeye tesir etmemesi şeklinde de görüşler mevcuttur¹. Bunun yanı sıra eğer din eğitimi zorunlu olarak verilecekse buna ek olarak verilecek olan din öğretimi isteğe bağlı olmalı ve ortaöğretimde de seçimlik ders açılarak çocuk bu derse devam etmeli, böylece din öğretimini de istediği şekilde tamamlayabilmelidir². Çocuğun küçük yaşlarda ailesinden ve çevresinden taklit yoluyla öğrendiği dini bilgiler yeterli görülmediği takdirde bir yılı aşmamak şartıyla seçmeli olarak lise son sınıfa din dersi konabileceği de bu dersle ilgili olarak öne sürülen teklifler arasındadır³.

Din derslerinin seçmeli olması gerektiği görüşüne karşı bu dersin ya tamamen programlardan kaldırılması ya da zorunlu olması gerektiği şeklinde bazı itirazlar olmuştur. Bu görüşlerden din dersinin zorunlu olması gerektiğini düşünenlere göre laiklik, Atatürk'ün sağlığında anayasaya girdiğinde din eğitime laikliğin bir gereği olarak herhangi bir kısıtlama getirilmesi düşünülmemiştir⁴. Ayrıca uygulamada görülen dinin istismar edildiği şikayetleri, 1970'lerin ikinci yarısındaki mezhep kavgaları gibi aksamalar seçmeli din dersinin uygun olmayacağı sonucuna götürebilir⁵. Bununla birlikte bu dersin kaldırılması gerektiğini düşünenler, 1961 anayasasının "Din eğitim ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlıdır" hükmünün ancak küçük bir grubun çıkarına uyduğu ve çoğunluğun göz ardı edildiği iddialarında bulunmaktadır⁶.

Demokratik, laik ve dinler arasında tarafsız olan bir devletin önemli bir özelliğinin -denetim hakkı saklı olmak kaydıyla- kamu düzeni tehlikeye girmedikçe seçmeli olan din eğitiminin cemaatlere bırakılması olduğu iddia edilmektedir⁷. Ancak bu görüşe karşı Türkiye'de Batı'da olduğu gibi bir cemaat teşkilatı olmadığı için din eğitiminin cemaatlere verilmesinin kamu düzenini olumsuz yönde etkileyeceği iddiası

¹ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 147; Kunter, Nurullah, "Din Dersleri Meselesi", s. 181; Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 180.

² *İslam ve Laiklik*, s. 249.

³ Batuhan, Hüseyin, *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 148, 164, 254.

⁴ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 145.

⁵ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 180.

⁶ Turan, Osman, *Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, s. 101–102–103.

⁷ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 106; Dursun, Davut, *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, s. 33, 43; *İslam ve Laiklik*, s. 134, 251.

öne sürülmüştür¹. Akseki, bu endişeleri de göz önüne alarak din derslerinin MEB'den alınıp Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmesi gerektiğini savunmuştur².

Bu tartışmalar, 1961 anayasasının din eğitimi ile ilgili 19. maddesi düzenlenirken de yapılmış, TBMM'de bu konu üzerinde konuşan Cevdet Aydın da aynı endişeleri dile getirerek din eğitiminin cemaatlere bırakılmasına karşı çıkmıştır³. Türkiye, 4 Kasım 1950 tarihli “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”ni onaylarken de 1 numaralı ek Protokolü'nün “Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimi kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir” şeklindeki 2. maddesine Tevhid-i Tedrisat Kanunu hükümlerinin saklı tutulacağı şeklinde bir çekince koyarak özel kuruluşların din eğitimi yapmasını önlemek istemiştir⁴. Bu çekincenin sebebi ise devletin kontrolü dışında din eğitimi ve öğretiminin olmasının farklı zihniyetlerde iki tip insan yetiştirilmesine yol açabileceği düşüncesidir ve bu da Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırıdır⁵.

Aslında seçmeli veya zorunlu din dersi gibi uygulamalar da toplumun mevcut şartlarına ve menfaatine göre gelişen teferruata ait bir uygulama olup laikliğin olmazsa olmaz şartlarından biri değildir. Laikliğe aykırı bir durumun oluşabilmesi için ferdi, bir dini kabule veya terk etmeye zorlama gibi bir davranışın sergilenmesi gerekir⁶. Sonuç olarak din eğitiminin devlet veya cemaat tarafından verilmesi meselesi laik bir tutumla halledilebilir. Ancak pozitivist bir temele dayanan laik bir tutumla bu problemin çözülmesi çok zordur⁷. Çünkü laiklik, eğitim konusunda tarafsızlığı, laisizm ise ideolojisini eğitim yoluyla benimsetmeye çalıştığından eğitim üzerinde totaliter bir yaklaşımla durur ve dini ve onun eğitimini kendisine rakip olarak gördüğü için her türlü din eğitimine karşı çıkar⁸.

Sonuç olarak laik sistemde din eğitimin yer alabileceğini düşünenler, bu

¹ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 144; Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 134.

² Akseki, A. Hamdi, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, s. 142.

³ Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, *Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1997, s. 76.

⁴ Ayhan, Halis, “Anayasa'nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar”, s. 101.

⁵ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 170.

⁶ Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 302; Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 147; Turan, Osman, *Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, s. 101–102–103.

⁷ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 31.

⁸ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 26.

görüşlerine delil olarak din eğitiminin verilmesinin çeşitli anayasa maddelerince teyit edildiğini, din eğitiminin din ve vicdan hürriyetinin bir gereği ve siyasi istismarın önünde bir engel olduğunu ve toplumun ahlaki açıdan istenilen seviyeye gelmesi için din eğitiminin mutlaka verilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir.

4.2. Laik Sistemde Din Eğitime Yer Verilmemesinin Gerekliliğinin Tartışılması

Yukarıda din eğitiminin laik sistemde yer alabileceği görüşü, bu görüş sahiplerinin öne sürdüğü çeşitli gerekçelerle birlikte sunulmuştur. Ancak toplumumuzda bu görüşte olanların yanı sıra bu görüşe karşı çıkarak laik sistemde din eğitime yer olmadığı düşüncesinde olanlar da bulunmaktadır. Bu başlık altında da söz konusu görüş delilleriyle birlikte ortaya konulacaktır.

Okullarda din dersinin verilmesine karşı çıkanların en çok ileri sürdükleri görüşlerden birisi din eğitiminin Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı olduğu iddiasıdır. Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla birlikte bütün okulların Maarif Vekaleti'ne bağlanmasının yanı sıra, program ve anlayış birliği sağlanarak daha sonra lise, orta ve ilkokulların programlarındaki din dersleri kaldırılarak eğitimin laik olarak yapılanmasına imkan tanınmıştır¹. Özek de benzer bir doğrultuda Tevhid-i Tedrisat'tan sonra laik eğitim prensibinin bütün okullara tatbik edildiğini savunmaktadır². Bu kanundan sonra eğitim, modernleşme, laikliğin yaygınlaştırılması ve kitlelere benimsetilmesi hedefine yöneltirmiştir³.

Bu kanunun din dersine imkan tanımadığını ileri sürenlere göre bir yandan inanmayı emreden din dersleri, diğer yandan da yalnız düşünmeyi emreden dersler arasında öğrenciler ikilem yaşayacaktır⁴. Ayrıca din eğitiminin yaygınlaşmasının dinin siyasallaşmasına yol açarak dinden gelen tehlikenin artmasına yol açtığı da öne sürülen düşüncelerden birisidir⁵.

¹ Sungu, İhsan, "Tevhidi Tedrisat", *Belleten*, cilt II, s. 431; Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, s. 88; Çaycı, Abdurrahman, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun (Öğretimi Birleştirme Yasası) Atatürk İnkılapları İçindeki Yeri ve Önemi", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi: (Panel)*, Ankara 1995, s. 31.

² Özek, Çetin, *Türkiye'de Laiklik; Gelişim ve Koruyucu Hükümleri*, s. 463.

³ Dinç, Sait, "Cumhuriyet Döneminde Yapılan Milli Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları (1923–1960)", s. 15.

⁴ Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, s. 226.

⁵ Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah'a Emanet*, s. 33.

Bu iddianın yanı sıra çağdaş toplumlarda ahlakın temellerinin aklın ve bilimin rehberliğine inanmak, insan haklarına saygı göstermek, bağımsızlık bilincine varmak ve demokrat olmak olduğu belirtilmekte ve bu ilkelerin yeni kuşaklara öğretilmesi için de din eğitime gerek olmadığı iddia edilmektedir¹. Bu görüşte olanlara göre, laik eğitimin en önemli özelliği, bilimsel esaslara dayanmasıdır. Dinin kuralları değişmediği, tartışmaya ve eleştiriye kapalı olduğu için de din eğitimi bilimsel esaslara ters düşmektedir². Günümüzde ise okutulan din derslerinin dogmatik bir biçimde olmasının zaten iyi bir şekilde bilim kültürü alamayan çocukların düşüncelerini çarpıtabilme ihtimali vardır³. Bu olumsuzluklardan dolayı din eğitimi yaygınlaştırma sebebinin de olayları yargılamayan, otoriteye bağımlı, pasif bir toplum yaratma olduğu iddia edilmektedir⁴.

Okullarda gerçekleştirilen din eğitimi, sadece İslami bilgileri içermesi, İslamiyet'i benimsetmeye çalışması ve İslamiyet'in diğer dinlerden üstünlüğünü kanıtlanmaya çalışması gibi sırf İslamiyet'e hatta sadece Hanefi mezhebine yönelik olmasından dolayı da eleştirilmektedir. Ahlak konusunda da aynı şekilde müslüman ahlakından başka ahlak anlayışlarına değinilmediği ve evrensel ahlakın yok sayıldığı şeklinde eleştiriler vardır⁵. Bu anlayış çerçevesinde İslam'ın veya sadece bir mezhebin hükümlerini öğretmeye çalışmak, anayasada laiklik prensibi kabul edildiği için anayasaya aykırıdır⁶. Bununla birlikte İslamiyet'in anlaşılması da çok çeşitlilik arz eder. Böyle olunca da laik sistemde devletin hangi İslam'ı öğreteceği konusu bir problem oluşturur⁷. Bu görüşte olanların iddialarından biri de din dersi kitaplarının laikliğe aykırı şekilde hazırlandığıdır. Din dersi kitaplarının sadece İslam'ın prensiplerini telkin metodu kullanarak öğretmeye çalıştığı ve bunu gizlemek amacıyla da kitaplara “din kültürü” adının verildiği iddia edilmektedir⁸. Aynı şekilde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın

¹ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 135.

² Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, s. 82–83.

³ Batuhan, Hüseyin, *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 254; Aliefendioğlu, Yılmaz, “Laiklik ve Laik Devlet”, s. 82.

⁴ Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 72.

⁵ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 152; Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah'a Emanet*, s. 139, 145.

⁶ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 19.

⁷ *İslam ve Laiklik*, s.26.

⁸ Batuhan, Hüseyin, *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 151; Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah'a Emanet*, s. 129–133, 139, 145.

Kur'an Kursları için hazırlattığı kitap ve müfredata da kulluk kavramı ve cezalandırılma korkusunu sürekli işleyerek bireyin düşünme özgürlüğünü elinden aldığı şeklinde eleştiriler yapılmaktadır¹.

Bu görüşü savunanların bir kısmı da henüz akıl baliğ olmayan çocuklara din derslerinin verilmesinin vicdan özgürlüğüne saygı göstermemek olduğunu iddia etmektedir². Bu iddiaya karşılık din eğitiminin akılla çelişen bir yönünün olmadığı hatta vicdan özgürlüğü gibi ilkelerin öğretiminde yardımcı olabileceği görüşü de öne sürülmüştür³.

Durkheim de eğitimin rasyonelleşebilmesi için dini, hayatın her sahasından atmak gerektiğini belirtmektedir⁴. Atatürk'ün de -bu görüşe paralel olarak- laik eğitimin bilimsel esaslara dayanarak dini etkiden uzak olması gerektiğine inandığı için din derslerini kaldırdığı iddia edilmektedir⁵.

Din dersinin zorunlu olarak okullarda okutulması da bu dersin gerekliliğine inanmayanların eleştirilerine hedef olmaktadır. 1982 anayasasının 24. maddesiyle din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretimde zorunlu hale getirilmesi esnasında dinsel ideolojinin özgür düşüncüyü sınırlaması tartışılmamış ve Atatürk'ün 1924–1937 arasında adım adım gerçekleştirdiği devrimlere aykırı iş yapılmıştır⁶. Laiklik ilkesinin getirilmesiyle din vicdanlara indirgenmek istenmiş; ancak din derslerinin zorunlu olmasıyla bu amaçla tezat oluşturabilecek bir uygulamaya gidilmiştir⁷. Ayrıca din derslerinin zorunlu olmasıyla birlikte insanların inançlarını açıklamama hakkının elinden alınmış olacağı da öne sürülen iddialar arasındadır⁸. Bu duruma çözüm olarak da bu anayasanın din derslerini zorunlu hale getiren maddesinin değiştirilerek din derslerinin mecburi olmaktan çıkarılması, seçmeli ve ölçme-değerlendirme dışında

¹ Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah'a Emanet*, s. 102.

² Şanver, Mehmet, “1924–1933 Yılları Arasındaki İlahiyat Fakültesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Sakarya 2000, s. 346. Ayrıca bkz. Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 62.

³ Selçuk, Mualla, “Din Eğitimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, s. , Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 2000, s. 68.

⁴ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 24, 25.

⁵ Batuhan, Hüseyin, *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 152; Ünsal, Hüsamettin, “Laiklik ve Atatürk'ün Din Hakkındaki Düşünceleri”, s. 114.

⁶ Arat, Necla, *Susmayan Yazılar: Eğitim, Laiklik, Kadın ve Siyaset Üzerine*, s. 96.

⁷ Narlı, Nilüfer, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, s. 26.

⁸ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 206.

bırakılması önerilmektedir¹. Eğer bu gerçekleştirilemeyecekse bu derslerin, içerik ve kitapları yeniden düzenlenerek, sadece liselerde seçmeli olarak okutulması da alternatif bir öneri olarak sunulmuştur². Ayrıca okullarda özgür düşüncenin kaynağı olan felsefenin seçmeli olması, buna karşılık din derslerinin zorunlu olması, insanın özgür düşünceli olmasına karşı bir engel olarak görülmektedir³. Din derslerinde öğrencilere bir dini benimsetmek gibi bir amacın olmadığı iddialarının da doğruyu yansıtmadığı; çünkü bir kimseye derslerde mecburi istikamet gösterdikten sonra “gideceğin yönü kendin tercih et” demenin bir tezat olduğu öne sürülmektedir⁴.

Bir diğer iddia ise, din derslerinin Alevi vatandaşlarla birlikte birçok kişinin din konusundaki fikirleriyle tezat içerisinde olması nedeniyle laik olan devletin bu dersleri zorunlu yaparak bir inancı zorla benimsetmeye çalışması ve bu eğitimin masrafını yine bu vatandaşlardan alması⁵, hem bu dersleri çocuğuna aldırarak istemeyen ebeveynler üzerinde baskı kurmak hem de henüz ergin olmayan ve somut düşünme aşamasından soyut düşünmeye geçememiş olan çocuğa kendi sağduyusunu kullanarak bilimsel düşünme yetisini kazandırmak gerekirken, belirli bir yöne doğru kanalizasyon ederek eğitimi onların beyinlerini yıkamak şeklinde bir faaliyete dönüştürmek çocuk üzerinde bir baskıdır. Temel eğitim çağındaki çocuklara inançlarını aktarma hakkı ebeveynlerindir. Bu hak onların ellerinden alınıp okula verilmemeli ve asla zorunlu olmamalıdır. Din konusunun vicdanlarda kalarak çocuğun temel eğitimini bitirip ergin olduktan sonra ailesinden aldığı eğitimi kendi çabasıyla geliştirmesi, hem inanç özgürlüğü için hem de toplumsal barışı ve bireysel özgürlüğü sağlayacak en uygun yöntemdir⁶.

Zorunlu din dersinin dayanağı olan Anayasanın 24. maddesinin de kendi içerisinde çeliştiği iddia edilmektedir. Bu iddiaya göre, 24. maddede bir yandan “herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve

¹ Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah'a Emanet*, s. 32; Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, s. 74, 85.

² Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 210.

³ Tanyol, Cahit, *Laiklik ve İrtica*, s. 19, 227.

⁴ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 183.

⁵ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 181. Bu iddiaya karşılık bir dinin finanse edilmesi uygulamasının Batı'daki uygulamalar incelendiğinde laikliğe tamamen aykırı olduğu söylenemez. Nitekim Almanya'da devlet kiliseyi finanse etmekte ve din eğitimine kaynak ayırmaktadır. Bkz. Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 184.

⁶ Ozankaya, Özer, *Türkiye'de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, s. 5, 112–113, 243, 246; Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 109–115, 209.

kanaatlerinden kolayı kınanamaz ve suçlanamaz” denirken diğer taraftan aynı madde ile din dersleri zorunlu dersler arasına sokulmuştur. Bu da bir yandan din ve vicdan hürriyeti teminat altına alınırken, diğer yandan da zorunlu din eğitimi adıyla Sünni öğretilerin öğretilmesi demek olacağından tezat teşkil etmektedir. Benzer çelişki Milli Eğitim Temel Kanunu’nun 2. ve 12. maddeleri arasında da vardır¹. Ayrıca, 42. maddede eğitim ve öğretimin “Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve esaslarına göre, devletin gözetim ve denetimi altında” yapıldığı belirtilmektedir. Bu görüşe göre de din eğitiminin bilim ve Atatürk inkılapları ile ne ölçüde bağdaşabileceği tartışma konusudur². Anayasa Mahkemesi’nin 1972 yılında yayımlanan Milli Nizam Partisi hakkındaki kapatma kararı ve gerekçelerinden biri de bu partinin ortaöğretimde din derslerinin zorunlu olmasını savunmasıdır³.

Laik sistemde din eğitiminin olamayacağı düşüncesinde olanlara göre “Birleşmiş Milletler’in 1981 tarihli “Din ya da İnanca Dayalı Her Türlü Hoşgörüsüzlük ve Ayrımcılığın Kaldırılması Bildirgesi”nde de çocuğun velisinin isteği dışında din eğitimi ve öğretimi almaya zorlanamayacağı (md 5/2) belirtilmiştir. Bizde ise bu esasın tersine olarak din eğitimi zorunlu hale getirilmiştir⁴.

Laik devlet, okullarında bilimsel gerçeklerin eğitim ve öğretimiyle uğraşır. Belli bir dinin öğretimini yapmayarak bilime, akla ve deneyime saygıyı eğitimin temeli yapar⁵. Laik bir eğitimde zaten din bilimi ve kültürünün bilimsel bir bakış açısıyla genel kültürün içinde düşünüldüğü, dolayısıyla da yalnızca dinin öğretildiği bir derse gerek olmadığı gibi bu dersin zorunlu olamayacağı da iddialar arasındadır⁶. Dodurgalı da benzer şekilde tarafsızlık ve nesnellik ilkesinin korunması için din derslerinin konuları içinde yer alan din kültürünün, Tarih dersinde Kültür Medeniyet ünitesinin, Ahlak Bilgisi öğretiminin ise Vatandaşlık veya Felsefe derslerinin içerisine konulması ve bu şekilde etraflıca öğretilmesi gerektiği, müfredatın bu şekilde olması halinde de din

¹ Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, s. 236–237.

² Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah’a Emanet*, s. 17–18.

³ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 203.

⁴ Ayhan, Halis, “Anayasa’nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar”, s. 105. Birleşmiş Milletler’in adı geçen bildirgesi için bkz. Durdular, Ercan/Neziroğlu, İrfan, *Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri*, TBMM Basımevi, Ankara 2001, s. 217.

⁵ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 133.

⁶ Tanör, Bülent, “Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi”, s. 30; Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah’a Emanet*, s. 21–22; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 67; Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 166.

eğitimi ve öğretimi ihtiyacının ortadan kalkacağı düşüncesindedir¹. Atatürk de benzer görüştedir. O, dinin esaslarını ebeveynlerden öğrenmenin yeterli olduğunu, okullarda ise dini bilgileri ancak gençliğin ihtiyaç duyduğu kadarıyla öğrenmesi gerektiğini düşünmekteydi². Buradaki dinden aklın ve bilimin ilkelerine aykırı olmayan kurallar bütünü kastedilmektedir. Din böyle anlaşılınca da din eğitimi, bir dogma halinde ezberci bir metotla ezberlenmeyecek, akıl ve bilim dışında olan kurallara kayıtsız itaat ortadan kalkacaktır³. Burada dogmatik olma özelliğinden dolayı dine karşı gelinirken akıl, bilim ve laiklik gibi bazı kavramlara aşırı bir şekilde ağırlık verilmesi, bunların da birer dogma haline gelmesi gibi bir problemi ortaya çıkarabileceği düşünülebilir.

Devlet okullarında din dersleri konusu bağımsız, demokratik, ulusal sivil toplum ilkesi açısından incelenmelidir. Demokratik bir düzende kendisini zorla kabul ettirmeye dayalı, kabul etmeyenleri de küfür, vatan-hainliği gibi sıfatlarla niteleyen ve bunları şiddet kullanarak önlemeyi ödev, sevap, vatanseverlik vb. kabul eden düşüncelere -din de olsa- okullarda öğretmemenin yanında örgütlenme, basın, radyo, TV veya toplantı-gösteri yoluyla kendini anlatma imkanı da tanınmamalıdır. Din eğitimi de konulan bu ölçü içerisinde olmalıdır⁴.

Din eğitiminin devlet eliyle verilmesinin laikliğe aykırı olduğunu iddia edenler olduğu gibi dine müdahale olduğunu iddia edenler de vardır⁵. Bu görüşe göre, laik bir devlet dinin öğretilmesi işiyle uğraşmaz. Sadece dini öğrenmek isteyenlere engel olmaz ve herhangi bir dinin veya mezhebin propaganda veya eğitime araç edilemez. Devlet, din işleriyle hiçbir şekilde uğraşmaz. Din ve vicdan işi bireylere bırakılır. Devlet, vatandaşın tapınma ve düşünce özgürlüklerini güvence altına alır. 1930’larda Türkiye’de uygulanan eğitim modeli bu şekildedir⁶. Devletin dinsel alanı düzenlemeye çalışması, devletin inançlar arasındaki tarafsızlığını dolayısıyla laik niteliğini korumasının güçleşmesine yol açabilecektir. Din eğitiminin de bir devlet görevi olarak

¹ Ayhan, Halis, “Anayasa’nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar” adlı tebliğe Abdurrahman Dodurgalı’nın müzakeresi, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, s. 112.

² Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri II*, s. 131.

³ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 165.

⁴ Ozankaya, Özer, *Türkiye’de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, s. 245.

⁵ Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 73.

⁶ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 183; Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 52, 109; Ayhan, Halis, “Anayasa’nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar” adlı tebliğe Abdurrahman Dodurgalı’nın müzakeresi, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, s. 111.

yürütülmesi, bu alanın iktidara gelenlerin kendi siyasi görüşlerine göre düzenlediği bir oyuncak haline gelmesine yol açacaktır. Bu nedenle din eğitimi, kamusal alanın dışında kalmalı, din işleriyle uğraşan kadrolar lağvedilmeli, din de bireyin vicdanındaki saygın yerini korumalıdır¹. Hasan Ali Yücel, bu görüşlere ek olarak, 2 Mart 1942'deki bir konuşmasında Cumhuriyet okullarında devlet eliyle din eğitimi yapılamayacağını belirtmiştir². Ancak birey vicdanının oluşması için o konuda belli bir bilginin elde edilmiş olması gerekir³. O bilgi verilmezse dinin vicdanlara girebilmesi zor bir durum olarak gözükmektedir. Bu şekildeki bir düşüncenin de bireysel vicdanın dinden bağımsız bir şekilde oluşmasına yol açması kuvvetle muhtemeldir.

Bugün Türkiye'de din eğitimi devletin gözetimi altında olarak devam etmektedir. Öğretmenler MEB tarafından atanmakta, ders programları da devlet tarafından hazırlanmaktadır. Aynı şekilde Diyanet İşleri'ne bağlı olarak sürdürülen din eğitimi faaliyetlerini de devlet düzenlenmekte ve denetlenmektedir. Bu şekildeki bir sistem de devlete bağlı din çağrışımı yapıldığı şeklinde eleştirilere maruz kalmaktadır⁴.

Laik sistemde din eğitiminin olamayacağını düşünen bazı kimseler, bu sistemde din eğitimini istemekle laiklik arasında bir zıtlık olduğu görüşündedir. Özellikle basın-yayın organları, din eğitime ağırlık verenlerin laik sistemi tehdit ettiği yönünde yayın yapmaktadır. Bu, din daha çok bilindikçe laikliğe karşı gelindiği, tersi durumda da yani dini bilmeyenin de laiklikten yana olduğu manasına gelmektedir ki bu da laikliği bilgisizlik gibi olumsuz bir temele dayandırdığı için bizzat laikliğe zarar vermektedir⁵.

Din dersinin nasıl olması gerektiği ile ilgili olarak halkın konuya yaklaşım tarzı önemlidir. Sezen'in ankete dayalı çalışmasında bu konuyla ilgili bazı veriler elde edilmiştir. Elde edilen bu verilere göre din dersinin zorunlu olmasını isteyenler;

¹ Aliefendioğlu, Yılmaz, "Laiklik ve Laik Devlet", s. 83-84; *İslam ve Laiklik*, s. 133.

² Gazalcı, Mustafa, *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, s. 94.

³ Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 63.

⁴ *İslam ve Demokrasi*, s. 154. Genel olarak Türkiye'de din eğitimi uygulamasına bakılırsa din eğitiminin devlet tarafından yapılmasının Türk toplumunun sahip olduğu tarihi tecrübelerle uyumlu olduğu gözükmektedir. Türk toplumunda din dersinin tarihsel süreci incelendiğinde –bu konu çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele alınacaktır– din derslerinin kısmen veya tamamen kaldırılması ya da seçmeli olması gibi birçok yollar denenmiştir. Bu yollardan hiçbirinin yerleşmemesi, Türk toplumunun bu çözüm yollarını benimsemediğine bir işaret olarak görülebilir. Dolayısıyla bizdeki uygulamalar ile Batı ülkelerindeki uygulamalar arasında bazı farklılıklar veya çelişkiler olabilmektedir. Bkz. Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 29; Küçük, Abdurrahman, "İlkokullarda Din Eğitimi ve Öğretimi", s. 132.

⁵ Akbulut, Ahmet, "Din, Laiklik ve Demokrasi Üçgeni", s. 266.

%53.43, isteğe bağlı olmasını isteyenler; %33.16'tür. Görüldüğü gibi toplam olarak bu dersin okutulmasından yana olanlar %92.59 gibi büyük bir orandadır. Sadece %4.51 oranındaki bir grup, din dersi okutulmasına karşı çıkmaktadır. Aynı araştırmaya göre dini gereksiz bulanların %93.26'sı din dersine karşı çıkma nedeni olarak laikliğe aykırı olmasını göstermişler ve bu grubun %35.96'sı din derslerinin isteğe bağlı okutulmasını savunmuştur. Dine özel manasıyla inananların %76.92'sı devletin dini öğretim yapmasını ve dini yayını laikliğe uygun bulmuştur. Bu grup aynı zamanda %70.15 gibi bir oranla din dersinin zorunlu olmasını isteyen gruptur. Ancak %3.37 gibi orana sahip bir grup ise hem dinin gereksiz olduğunu hem de din dersinin mecburi olarak okutulmasını savunmaktadır. Laikliği dinsizlik olarak kabul edenlerin %56.66'sı devletin din eğitimi ve dini yayın yapmasını laikliğe uygun bulmuş, %30.59'u aykırı bulmuştur. Ayrıca deneklerin öğrenim durumu yükseldikçe dini yayınlar ve din dersi konusunda devlete sorumluluk yükleme ve bu işe taraftar olma oranı azalmaktadır. Din dersinin mecburi veya isteğe bağlı olarak okutulmasını isteyenler ve dini yayınlara taraftar olanlar, köy menşeliden ilçe, ilçe menşeliden ile doğru azalmakta, taraftar olmayanlar çoğalmaktadır¹.

Laik sistemde din eğitiminin var olamayacağını iddia edenlerin genel olarak görüşü, dogma şeklindeki prensiplerin öğretilmesinin laikliğin temel ilkesi olan bilimselliğe aykırı olduğu ve bu nedenle ahlakın temelinin de dine dayandırılmayacağı için ahlakın gelişimi için bu derse gerek olduğu bahanesiyle bu derse yer verilmemesi gerektiği şeklindedir. Ayrıca din derslerinin özellikle toplumumuzda olduğu gibi zorunlu olarak ve bir din eksenli verilmesinin laikliğin bir diğer önemli prensibi olan vicdan özgürlüğü ilkesine aykırı olduğu şeklinde görüşler ileri sürülmektedir.

Cumhuriyetten daha da öncesinden beri devam eden bu tartışmalar neticesinde günümüze kadar din derslerinin uygulanmasında çeşitli değişiklikler olmuştur. Aşağıda bu değişiklikler ayrı başlıklar altında sunulacaktır.

¹ Sezen, Yümni, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, s. 185, 186, 189.

4.3. Din Eğitiminin Uygulanış Süreci

4.3.1. Programlarda Yer Almaması

Cumhuriyet döneminden günümüze din eğitimi çeşitli evrelerden geçerek gelmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından 1939'a kadar geçen sürede din eğitimi okul programlarında yer almış, bu tarihten sonra kaldırılmıştır. Bu ders 1949'da tekrar okullarda yer almış, 1961'de isteğe bağlı hale getirilmiş, nihayet 1982'de ilk ve ortaöğretimde zorunlu olarak okutulan dersler arasına girmiştir. Bu sürecin ilk evresi yani din dersinin programlarda kısa bir süre yer alması ve ardından da kaldırılmasıdır. Bu başlık altında bu süreç yer alacaktır.

Din dersleri, Cumhuriyet'in 1922–1924 yılları arasında liselerin birinci devrelerinde her üç sınıfta haftada birer saat, Sultanilerin her üç sınıfında da ikişer saattir. 1922'deki orta mektep müfredatı incelendiğinde de 7, 8, 9 ve 10. sınıflarda birer saat din dersinin olduğu görülmektedir. Galatasaray Lisesinde de 1924'de orta kısım 1. ve 2. sınıflarında da birer saat Din Dersi görülmektedir¹. 1924 ilkokul programında “Kur'an-ı Kerim ve Din Dersleri” adıyla birinci sınıfların dışında haftada iki saat okutulmaktaydı². Ortaokulda ise 1. ve 2. sınıflarda haftada birer saattir. Lisede ise din derslerine yer verilmemiştir³. 1926'da ise ilkokullarda 3. sınıftan itibaren haftada birer saattir⁴. “Zorunlu” ve “isteğe bağlı” gibi sınırlamalar olmadan her öğrencinin okuduğu din dersleri ortaokullarda 1927 yılına kadar devam etmiştir⁵. Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye Heyeti, 30.11.1929'da müfredat içerisinde imtihan şartı olmadan din derslerinin okutulacağına karar vermiş, daha sonra 28.10.1930'da da Bakanlıkça ilkokullarda ancak isteyen 5. sınıf öğrencilerine Perşembe günleri öğleden sonra yarım saat okutulabileceği kararlaştırılmıştır. 1931–1932 eğitim öğretim yılından itibaren de şehir ilkokullarında programdan çıkarılmıştır. Ancak, köy ilkokullarında bu ders, 1927'de yapılan düzenlemeyle program içine alınmıştır. 1930'da ise bu okulların müfredatından din dersleri kaldırılmıştır. Ancak Perşembe günleri öğleden sonra yarım saat olarak 3.

¹ Yücel, Hasan Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 157–164, 199.

² Doğan, Recai, “1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924–1980)”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar (İstanbul 28–30 Mart)*, MEB Yayınları, Ankara 2003, s. 614.

³ Yücel, Hasan Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 165, 166.

⁴ İlk Mekteplerin Müfredat Programı, Birinci Tab', Milli Matbaa, İstanbul 1926, s. 5.

⁵ Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 122.

sınıfta verilmesi kararlaştırılmıştır ve bu durum 1938'e kadar devam etmiştir. 1939'da yapılan düzenlemeyle de din dersleri köy ilkokullarından da kaldırılmıştır¹. Böylece 1932 yılından beri Diyanete bağlı olarak devam eden Kur'an kursları hariç, 1939'dan 1949'a kadar din eğitimi verilmemiştir. Bu şekilde devlet eliyle kültürlü din adamı yetiştirilmemesi, devlet denetimi dışında illegal bir eğitime neden olarak sistemsiz ve dağınık bir din eğitiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur².

Osmanlı döneminde 1 Eylül 1900 yılında açılmış olan Darü'l-Fünun-ı Şahane'nin bünyesinde "Ulûm-i Âliye-i Diniye" şubesi kurulmuştur. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra Darü'l-Fünun-ı Şahane'nin adı İstanbul Darü'l-Fünunu olurken Ulûm-i Âliye-i Diniye şubesinin de adı Ulûm-i Şer'îye Şubesi olarak değiştirilmiştir. Daha sonra 18 Eylül 1914'te I. Abdülhamid Medresesi'nde Medresetü'l-Mütehasşisîn açılınca Ulûm-i Şerîye şubesine gerek kalmadığı düşünülerek bu şube kapatılmıştır. İlahiyat Fakültesi ismiyle eğitim öğretim yapan yüksek öğretim kurumu ilk defa Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi hükmünce 21 Nisan 1924 yılında İstanbul Darü'l-Fünunu bünyesinde açılmıştır³. İmam-Hatip Okulu'nun kurulması da aynı sene içerisinde gerçekleşmiştir. İmam-Hatip okulları toplam dört yıllık eğitim yapan meslek okulu hüviyetinde kurulmuştur⁴. Her iki müessese de öğrenci azlığı gerekçe gösterilerek kapatılmıştır⁵. İmam Hatip okullarının ve İlahiyat Fakültesinin kapatılması, din derslerine son verilmesi gibi uygulamalara gerekçe olarak öğrenci azlığı gösterilmişse de bu iddianın herhangi bir mevzuat değişikliğine gidilmeden bu uygulama gerçekleştirildiği için hiçbir dayanağa sahip olmadığı belirtilmektedir⁶. Aslında bu okullarda öğrenci sayısının azalmasına yapılan bazı uygulamalar neden olmuştur. Mesela 1929'da Arapça ve Farsça'nın ortaokul programından çıkarılması yüksek din eğitimi yapan öğrencilerin tepkisine yol açmış ve bunun sonucunda fakülteadaki öğrenci

¹ Doğan, Recai, "1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924–1980)", s. 616.

² Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye'de Laiklik*, s. 112; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din Devlet İlişkileri*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 1997, s. 140; Koçer, Hasan Ali, "Genel Eğitimin Bütünlüğü İçinde Din Eğitiminin Yeri", s. 23.

³ Ayhan, Halis, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 38–39; Ertan, Hacı Veli/Küçük, Hasan, "Cumhuriyet Devri Din Eğitimi Müesseseleri ve Din Alimleri", s. 44.

⁴ Gökaçtı, Mehmet Ali, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

⁵ Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi V*, s. 1742.

⁶ Öztürk, Veli, "Çok Partili Dönemde Din Eğitimi ve Öğretimi", Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir, 4-6 Aralık 1998), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s. 291; Aydın, M. Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923–1998)*, s. 33.

sayısı birden düşmüştür¹. Böyle olunca da fakülte 1933’de kapatıldı. Onun yerine Edebiyat Fakültesi’nin bünyesinde hedefi dini eğitimden ziyade sadece araştırma olan² İslami İlimler Enstitüsü kurulmasına rağmen öğretim kadrosu yetersizliğinden dolayı o da 1936’da kapanmıştır³. Aynı şekilde İmam-Hatip okullarında öğrenci sayısı azalmasıyla birlikte devletin de maddi desteğini çekmesi neticesinde bu okullar da 1932’de görev yapamaz hale geldi⁴. Tüm bunlardan sonra 1933 yılından sonra Kur’an Kursları haricinde resmi din eğitimi kalkmış oldu⁵. Din eğitimi verilmediği gibi dinin yerini doldurabilecek bir ideal de geliştirilemedi⁶.

Bu dönemde medreselerin kapatılması da din eğitimini kaldırmak amacıyla getirilmiş bir uygulama değildir. Çünkü Tevhid-i Tedrisat Kanunu “yüksek diniyat mütehasısı” yetiştirecek İlahiyat Fakültesi ve din hizmetlerini yürütecek memur yetiştirmek üzere İmam-hatip Okulları kurulması ilkesini getirmiştir. Eğer öyle olsaydı bu maddenin kanunda olmaması ve bu okulların açılmaması gerekirdi⁷. Bu kanunun din adamı yetiştirmek için bu kurumları kurma hükmünün din eğitimi için yasal bir dayanak oluşturduğu da iddia edilmektedir. Ayrıca kanunun sadece mesleki din eğitimi için değil aynı zamanda bu okulların dışındaki ilk ve orta dereceli okullardaki din derslerinin de teminatı olduğu görüşü vardır. Bu görüşe göre kanun devreye girmeden önce ilk ve orta dereceli kurumların ve ilköğretime öğretmen yetiştiren kurumların müfredatında din dersi yer almaktaydı. Bu durumla ilgili kanunda hiçbir maddenin bulunmaması, kanun koyucunun bu durumu onayladığını göstermektedir⁸. Ancak 1924 Anayasası’nın “Örfi

¹ 1924’te, İlahiyat Fakültesinde 224 öğrenci bulunurken, bu sayı, 1934’te 20’ye düşmüştür. Bkz. Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 130. H. Ziya Ülken, fakültenin kapatılmasının bir başka nedeni olarak laik devletin din işlerine karışmaması ilkesinin gösterildiğini belirtmektedir. Bkz. Şanver, Mehmet, “1924–1933 Yılları Arasındaki İlahiyat Fakültesi”, s. 334.

² Koştaş, Münir, “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, s. 191; Tarhanlı, İftar, *Müslüman Toplum, Laik Devlet*, s. 21.

³ Cebeci, Suat, “Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi”, s. 228; Ertan, Hacı Veli/Küçük, Hasan, *Cumhuriyet Devri Din Eğitimi Müesseseleri ve Din Alimleri*, s. 46.

⁴ Başar, Erdoğan, *Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1960–1971)*, 137.

⁵ Ayhan, Halis, “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bir Bakış”, s. 250; Feroze, Muhammed R., “Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık”, s. 28; Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 532-533; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 75; Gültekin, M. Bedri, Laikliğin Neresindeyiz?, s. 172.

⁶ Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 295.

⁷ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 151.

⁸ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 19; Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, s. 111; Aydın, M. Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923–1998)*, s. 32, 33.

İdare” düzeniyle ilgili 86. maddesi din eğitimi başta olmak üzere diğer temel hak ve hürriyetleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu anayasa maddelerine dayanılarak çıkarılan 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükun Kanunu, din eğitimini olumsuz olarak etkilemiştir¹.

1949’a kadar din eğitiminin uygulanamamasının en önemli nedenleri, farklı din veya mezheplerden oluşan topluma milli ahlakın ve ülkülerin din dersine gerek kalmadan öğretilebileceği düşüncesi, Şeyh Sait isyanı ve Menemen olayları nedeniyle irticanın dirilebileceği endişesi, laik devletin din eğitime destek sağlamasının ve destek sağlandığı zaman da bu eğitimin laiklik prensibi dairesinde nasıl verilebileceği gibi bazı sorunların çözülememiş olmasıdır².

Aslında en önemli neden olarak o dönemde daha önceki dini anlayışın değiştirilerek dinin bir vicdan işi olarak algılanması şeklinde farklı bir anlayışın getirilmeye çalışılması gösterilebilir³. Ayrıca din, geri kalma sebebi olarak görülmekle birlikte insan aklının doğruyu bulabileceği, bunun için din dersine gerek olmadığı ve din konusunda gerekli bilgilerin aile ve çevreden edinilebileceği şeklinde bir kanaat da mevcuttu. Durum böyle olunca din dersine de gerek kalmıyordu. 1945’ten sonra okullara din derslerini yeniden koymak isteyenler, bu görüşe karşı çıkarak işe başlamışlardır. Sonuç olarak 1949’a kadar okullarda din dersi yoktur⁴.

Bu iddialara karşı, o dönemde dine ilginin azalmasının nedeninin Cumhuriyet öncesindeki katı dini baskıdan kurtulmanın verdiği rahatlık olduğu, din eğitiminde olan aksamaların ise kısa zamanda düzeltilerek telafi edildiği şeklinde de bir görüş vardır⁵.

Başlangıçta Atatürk’ün din derslerinin kaldırılması yönünde bir görüşü olmadığı; ancak sonradan fikrini değiştirdiği de ileri sürülmüştür. Bu görüşe gerekçe olarak da TBMM Hükümeti’nin 9 Mayıs 1920’deki ilk programında ülküsünü “her manasıyla dini ve milli bir terbiye” olarak belirlemesine rağmen din derslerinin daha sonra kaldırılması gösterilmiştir⁶. Bu fikir değişikliğinin nedeni olarak da o zamana

¹ Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, s. 57.

² Dağ, Mehmet, “Türkiye’de Din Eğitiminin Bazı Sorunları”, s. 381, 384; Ozankaya, Özer, *Türkiye’de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, s. 244.

³ Gürtaş, Ahmet, “Din Öğretimi ve Laiklik”, s. 539.

⁴ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 173.

⁵ Cevizoğlu, Hüseyin, *Neden Laiklik*, s. 17.

⁶ Bilgin, Beyza, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Matbaacılık, Ankara 1980. s. 41.

kadar aydın din düşünürlerinin çıkmamış olmasının verdiği umutsuzluk gösterilmiştir. Atatürk'ün din derslerini kaldırma uygulamasıyla Batı ülkelerinden de ileri gittiği iddia edilmektedir¹. Ayrıca o dönemde bir müddet din eğitiminin olmamasının terk veya ihmal olmadığı, uygun bir ortamın beklendiği de iddialar arasındadır².

Görüldüğü üzere din eğitimi 1932 yılında programlardan çıkarılmıştır. Bu dönemde resmî olarak hiçbir şekilde din eğitimi verilmemiş, din eğitimi tamamen gayr-i resmi yollarla eğitim yapan kişilerin eline geçmiştir. 1949 yılına kadar durum bu şekilde devam etmiştir. Ancak bu dönemde ortaya çıkan bazı sıkıntılar neticesinde din eğitiminin tekrar programlarda yer alması gerektiği yönünde talepler ortaya çıkmaya başlamıştır.

4.3.2. Din Eğitiminin Ders Programlarında Yer Alması

Din eğitiminin programlarda yer almadığı dönemde özellikle din gibi toplumda birleştirici veya ayırıcı fonksiyonu ifa eden bir ögenin eğitiminin devlet eliyle yapılmamasının ortaya çıkardığı sıkıntılar, halkta ve bazı aydınlarda din eğitiminin resmî olarak devlet eliyle yapılması gerektiği yönünde bir düşüncenin ve bu doğrultuda bir talebin belirmesine neden olmuştur. Din eğitiminin kesintiye uğraması sırasında ortaya çıkan talepler neticesinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince din eğitiminin devlet tarafından yürütülmesi düşüncesi ilk olarak 1943'de İkinci Maarif Şurası'nda gündeme gelmiş³; ancak bu düşünce pratiğe yansımamıştır.

Din eğitimi problemi bir kez daha 24 Aralık 1946'da Meclis gündemine gelmiştir. Her ikisi de CHP milletvekili olan Muhittin Baha Pars ve Hamdullah Suphi Tanrıöver, DP'den M. Fuat Köprülü ile A. Menderes'in de desteğiyle özellikle ahlaki gerekçelerden dolayı din eğitiminin yeniden okullara konmasının kabul edilmesini teklif etmiştir. Bir süre sonra bu teklifin yerine getirilmesinin din ve vicdan hürriyetiyle birlikte laiklik prensibini de zedelememek şartıyla kabul edilebileceği kararlaştırılmıştır. 1947 Temmuzunda başında da Peker Hükümetinin (CHP) Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer döneminde <<Özel Din Öğretimi Ana Hatları>> kabul edilmiştir. Halka dini bilgileri öğretmek amacıyla ilkokulu bitiren çocuklar için isteğe bağlı olmak

¹ Batuhan, Hüseyin, *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 255.

² Çam, Ömer, "Atatürk ve Din Eğitimi", s. 29.

³ Cebeci, Suat, "Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi", s. 229; Sağlam, Vedat, *Eğitim, Siyaset ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 69; Feroze, Muhammed R., "Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık", s. 30.

şartıyla müfredatın ve okutulacak kitapların hükümetçe onaylanmış olması şartıyla özel din bilgileri dershaneleri açılabileceği duyurulmuştur. Ancak bu durumun bir uygulaması görülmemiştir¹.

Din dersi tartışmaları TBMM'nin 29 Aralık 1947'deki toplantısında da devam etmiştir. Eğitim Bakanı Sirer, laik bir devletin programlarında din öğretiminin olamayacağını söyleyerek, okullara Fransız örneğine göre programları Diyanet tarafından hazırlanacak ve MEB tarafından onaylanacak olan² bir “müsaabat-ı ahlakiye (bu derse daha sonra Yurt Bilgisi adı verilmiştir)” dersi konacağını bildirdi³. CHP'nin aynı yıl yapılan VII. Kongresinde, Türkiye'de din eğitiminin ihmal edildiği görüşü belirtilmiş ve acilen din eğitime dönülmesi talep edilmiştir⁴. Bu gelişmeler sonucunda din dersleri, Günaltay Hükümetinin (CHP) Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu döneminde 1 Şubat 1949 tarih ve 70/54-26 sayılı yazı ile 15 Şubat 1949'dan itibaren uygulamaya program dışında, velinin onaylaması şartıyla ders dışı bir zaman olan cumartesi günleri öğleden sonra verilmek ve sınıf geçmeye etkili olmamak üzere ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına haftada iki saat ve program dışı olarak konulmuştur. Bakanlıkça valiliklere bu ders ile ilgili olarak gönderilen tamimde; bu dersin vicdan hürriyetinin gereği olarak vatandaşların çocuklarına din bilgisi verme haklarını kullanmaları için konulduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu derslerde hiçbir din veya mezhebe ait bilgilerin zorunlu okutulmasının söz konusu olmadığı ve hiçbir öğrenci ve öğretmen de bu dersi okumak ve okutmak hususunda mecburî olmadığı belirtilmiştir. Çocuğunun bu derse devam etmesini isteyen öğrenci velilerinin bu taleplerini yazılı olarak okul idarelerine teslim etmeleri de bu tamimde yer alan önemli bir husustur⁵.

¹ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 83-84-85; Öztürk, Veli, “Çok Partili Dönemde Din Eğitimi ve Öğretimi”, s. 292; Koştaş, Münir, “Türkiye'de Laikliğin Gelişimi (1920'den Günümüze kadar)”, s. 192-193; Rustow, Dankwart A., “Türkiye'de İslam ve Politika”, *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, s. 78; Dinçer, Nahit, *1913'ten Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi*, s. 51, 52; Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 176.

² 1948'de Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki başkanlığındaki komisyon tarafından hazırlanan ve MEB tarafından da onaylanan program için bkz. Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 87.

³ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 86, 87.

⁴ 20 Temmuz 1948'de kurulan Millet Partisi de aynı talepleri programının 12. maddesine almıştır. Bkz. Dinç, Sait, “Cumhuriyet Döneminde Yapılan Milli Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları (1923–1960)”, s. 64.

⁵ *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 524, 7 Şubat 1949, s. 153. Bununla birlikte özellikle yüksek din eğitiminde önemli bir gelişme de halkın istekleri ve A. Hamdi Akseki'nin de çabaları sonucu İlahiyat Fakültesinin açılmasının devrin başbakanı Şemsettin Günaltay tarafından hükümet teklifi olarak 9 Mayıs 1949'da meclise getirilmesidir. 4 Haziran 1949'da kabul edilen kanunla da Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Cebeci, Suat, “Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi”, s. 229; Feroze, Muhammed R., “Laiklikte Aşırılık ve İlamlılık”, s.

Daha sonra I. Menderes Hükümetinin (DP) Eğitim Bakanı Ahmet Tevfik İleri döneminde 7 Kasım 1950 tarih ve 2-2064 sayılı kararı ile valiliklere gönderilen bir genelge ile din dersleri program içerisine alınmış ve Türkçe derslerinden haftada birer saatin din derslerine ayrılması öngörülmüştür. Bu genelge ile 1949'daki genelgenin tersine çocuklarının din derslerini okumasını istemeyen velilerin bunu bir dilekçe ile bildirmesi gerektiği belirtilmiştir¹. Bu dersin seçmeli olması hem öğrenci hem de öğretmen için söz konusu olan bir durumdu². 1949-1950 öğretim yılında ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında okuyan 414477 öğrencinin 2792'si müslüman, 3002'si de gayrimüslim olmak üzere 5799'u din derslerine devam etmemiş olup, bu rakam mevcudun % 1'ine tekabül etmektedir³. 1951-1952 yılında bu oran 3035 öğrenci ile % 0,7'ye düşmüştür⁴.

Böylece bütün orta dereceli okullarda veli isteğine bağlı olarak seçmeli olarak konan din dersi, ilkokul 4. ve 5. sınıfta haftada 1 saat, orta dereceli okullarda 1. ve 2. sınıflarda haftada 1 saat, öğretmen okullarının 4. ve 5. sınıflarında da 1 saat olarak okutulmuştur. Bu dersin mahiyeti de bir çeşit ilmiyal niteliğinde günlük ihtiyaç duyulan dini bilgilerin verilmesi şeklindedir⁵. Bu şekilde din dersinin isteğe bağlı ve genel dini bilgilerin verildiği bir ders olmasının nedeni, yeni mezhep kavgalarına imkan vermemektir⁶. 1953 yılında Şubat ayında toplanan 5. Maarif Şurası, din derslerinin sınıf geçmeye etki etmesini kararlaştırmıştır⁷.

IV. Menderes Hükümetinin (DP) Eğitim Bakanı Ahmet Özel döneminde Bakanlar Kurulu'nun 19.09.1956 tarih ve 32321-1968-11 sayılı kararı gereğince ortaokulların 1. ve 2. sınıfların programlarındaki serbest çalışma saatlerinden birer tanesi din derslerine ayrılacaktır ve bu din dersi derslere devam eden öğrenciler için zorunlu ve sınıf geçmede etkili bir ders olacaktır. Yine çocuklarının bu derse girmesini istemeyen velilerin okul idarelerine bir dilekçeyle başvurmaları gerekmektedir⁸. Din

30; Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 131; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 81.

¹ Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 617, 20 Kasım 1950, s. 116.

² Aydın, M. Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*, s. 51.

³ Ertan, Hacı Veli/Küçük, Hasan, "Cumhuriyet Devri Din Eğitimi Müesseseleri ve Din Alimleri", s. 53.

⁴ Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 126,

⁵ Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 59-60.

⁶ Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 179.

⁷ Özek, Çetin, *Türkiye'de Laiklik; Gelişim ve Koruyucu Hükümleri*, 3.

⁸ Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 921, 17 Eylül 1956, s. 147.

eğitiminde meydana gelen gelişmelerden biri de V. Menderes Hükümetinin (DP) Eğitim Bakanı Ahmet Tevfik İleri zamanında 16 Haziran 1959 tarih ve 19232 sayılı Resmî gazete ile yayınlanan 7344 sayılı kanunla 1959–1960 öğretim yılında Yüksek İslam Enstitülerinin hizmete girmesidir¹.

DP'nin iktidar döneminde (1950–1960) özellikle din eğitimi alanında bu tip bazı yeniliklere imza atması, laiklik politikasına aykırı hareket ettiği ve antilaiklere prim verdiği şeklinde özellikle CHP tarafından yapılan eleştirilere hedef olmuştur². Görüldüğü üzere bu dönemde din eğitimi alanında yapılan yenilikler; toplumun çeşitli kesimlerinden gelen talep üzerine din derslerinin önce program dışında daha sonra da program içinde yer alacak şekilde düzenlenmesidir. Ayrıca ilk önce öne sürülen çocuklarının bu dersleri almasını isteyen velilerin bu taleplerini bir dilekçeyle okul idarelerine bildirmeleri şartı daha sonra değiştirilerek çocuklarının bu dersleri almasını istemeyen velilerin dilekçe vermeleri istenmiştir. Bu derslere öğrencilerinin büyük bir kısmının hatta gayrimüslimlerin bile ilgi gösterdiği çeşitli verilerden öğrenilmektedir.

Takip eden süreçte 1961 anayasasının 19. maddesinin 4. fıkrasıyla din eğitimi ve öğretiminin kişilerin kendilerinin, küçüklerin de velilerinin isteğine bağlı olduğu belirtilerek din eğitimi, isteğe bağlı olmak şartıyla anayasal bir dayanağa kavuşmuştur. 20. maddede ise “çağdaş bilim ve esaslarına aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz” denilerek laik eğitim anayasal güvenceye alınmıştır. 1961 Anayasasına, iki maddenin anayasada birlikte yer almasının çelişki oluşturduğu, ayrıca bu maddeyle devletin din işlerini düzenleme, okullar açma gibi görevleri üzerine almasının da laikliğe aykırı olduğu³ şeklinde eleştiriler getirilmiştir. Diğer taraftan Atatürk'ün sağlığında -1937 yılında- laiklik ilkesi anayasaya girerken din eğitiminin kısıtlanması gibi bir düşünce içerisinde olunmadığı; ancak bu anayasayla din eğitiminin isteğe bağlı hale getirilerek bir kısıtlama getirildiği şeklinde de eleştiriler mevcuttur⁴. Eleştirilere karşı, bu anayasayla birlikte din derslerinin isteğe bağlı hale getirilmesinin vicdan hürriyetinin bir icabı olduğu şeklinde savunma yapılmıştır⁵. 1961 anayasasından önceki dönemdeki din eğitiminin durumu göz önüne alınırsa bu anayasayla birlikte din hürriyeti açık bir

¹ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 131; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 81.

² Dinç, Sait, “Cumhuriyet Döneminde Yapılan Milli Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları (1923–1960)”, s. 98.

³ Kuloğlu, Nazan, *Dinsel Eğitim Allah'a Emanet*, s. 42; Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, s. 73

⁴ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 145.

⁵ Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 301.

şekilde ortaya konmuş ve ibadet, eğitim, dini düşünce açıklama veya bundan kaçınma gibi haklar anayasal güvenceye alınarak din eğitimi açısından önemli bir aşama kaydedilmiştir¹.

I. Demirel Hükümetinin (AP) Eğitim Bakanı Mehmet İlhami Ertem'in döneminde, halkın ve milletvekillerinin yoğun talepleri üzerine Talim Terbiye Kurulu'nun 21. 09. 1967 tarihli ve 343 sayılı kararıyla 1967-1968 öğretim yılından itibaren lise ve dengi okulların 1. ve 2. sınıflarına anayasanın laiklik prensibine ve isteğe bağlı olmak şartıyla normal ders saatleri dışında haftada birer saat din dersi konulmuştur². Bu kararın kısa bir süre ardından da bu dersin sınıf geçmede etkili olacağı hatırlatılmıştır³. Aynı hükümetin bir diğer Eğitim Bakanı Orhan Oğuz zamanında 18 Haziran 1969 tarihinde yayınlanan bir genelge ile de çocuklarına din dersi aldirmek isteyen velilerin okul idarelerine dilekçe vermeleri istenmiştir⁴.

1971 yılındaki 12 Mart Muhtırasıyla din eğitimi yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. DPT'nin 2. beş yıllık kalkınma planında İmam Hatip Okullarıyla ilgili planlar olmasına rağmen İmam Hatip Okullarının orta kısımları kapatılmıştır. 1973 yılında ise bu okullar, lise dengi sayılarak hem mesleğe, hem de yüksek öğretime hazırlayan kurumlar haline getirilmiştir. I. Ecevit Hükümetinin (CHP) Eğitim Bakanı Mustafa Üstündağ döneminde Talim ve Terbiye Kurulunun 22.05.1974 tarih ve 347 sayılı kararıyla da 1974–1975 öğretim yılından itibaren ahlak dersleri zorunlu olmuştur. Ahlak dersi daha sonra Ulusu Hükümetinin Eğitim Bakanı Hasan Sağlam döneminde Talim ve Terbiye Kurulunun 18.02.1982 gün ve 30 sayılı kararı ile Din Bilgisi dersi ile birleştirilerek Din ve Ahlak Bilgisi dersi adını almıştır. Yine aynı bakan döneminde Talim ve Terbiye Kurulunun 21.10.1982 tarih ve 139 sayılı kararı ile de dersin adı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi olmuştur⁵. 1974'te isteğe bağlı din dersleri ilkökul 3.

¹ Koştaş, Münir, "Türkiye'de Laikliğin Gelişimi (1920'den Günümüze kadar)", s.195.

² *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 1474, 16 Ekim 1967, s. 363.

³ Doğan, Recai, "1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)", s. 622; Ayhan, Halis, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Genel Bir Bakış", s. 251; Başar, Erdoğan, *Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1960-1971)*, s. 379-380; Dilaver, Hüseyin, "Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Hukuksal ve Uygulama Boyutu", *Türkiye'de ve Almanya'da İslam Din Dersi Tartışmaları*, s. 56-57; Aydın, M. Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*, s. 53; Gültekin, M. Bedri, *Laikliğin Neresindeyiz?*, s. 178; Tarhanlı, İftar, *Müslüman Toplum, Laik Devlet*, s. 31.

⁴ Doğan, Recai, "1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924–1980)", s. 624.

⁵ Dilaver, Hüseyin, "Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Hukuksal ve Uygulama Boyutu", s. 56–57; Aydın, M. Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923–1998)*, s. 53.

sınıflarıyla birlikte orta ve lise 3. sınıflara yaygınlaştırılmıştır¹.

Daha sonra IV. Demirel Hükümetinin (AP) Eğitim Bakanı Ali Naili Erdem döneminde Talim ve Terbiye Kurulunun 05.09.1975 tarih ve 391 sayılı kararıyla programlar değiştirilerek bu dersler, ilkokul 4. ve 5. sınıflar, ortaokul, 1., 2. ve 3. sınıflar ile lise ve dengi okulların 1. ve 2. sınıflarında haftada 1'er saat olarak okutulmuştur. 1980 öncesi son gelişme ise yine aynı bakanın zamanında Talim ve Terbiye Kurulunun 23.09.1976 gün ve 345 sayılı kararı ile Din Bilgisi derslerinin, ortaokul ve lise ve dengi okulların 3. sınıflarına konulmasıdır². Bu karardan sonra ortaokul ve liselerin tüm sınıflarında din dersi kendisine yer bulmuştur.

Din derslerinin seçmeli olduğu bu yıllarda ilkokul öğrencisinin % 93'ünün bu dersi aldığı belirtilmektedir³. Bundan başka İstanbul'da velilerin % 93'ünün, taşrada ise % 100'ünün çocuklarına bu dersi aldıkları söylenmektedir⁴. Bu derslere müslüman öğrencilerin yanı sıra gayrimüslim öğrenciler de girmiştir⁵.

Bu döneme genel olarak bakıldığında program dışında olan din dersleri program içine alınmış ve çocuklarının din derslerini almasını istemeyen velilerin bir dilekçeyle okul idarelerine başvurmaları şartı getirilmiştir. Ayrıca din derslerinin isteğe bağlı da olsa 1961 anayasasının 19. maddesinin 4. fıkrası anayasal bir güvenceye kavuşmuş olduğu söylenebilir. Ayrıca 1967 yılında lise ve dengi okulların 1. ve 2. sınıflarına yine isteğe bağlı olmak kaydıyla haftada birer saat din dersi konması da din dersi konusunda bu dönemde atılan önemli adımlar arasında gösterilebilir.

Bir önceki bölümde din derslerinin tekrar müfredat programlarına konulması safhası incelenmiştir. Bu bölümde ise din derslerinin anayasa ile zorunlu hale getirilmesi hususuna değinilecektir.

¹ Öztürk Veli, "Çok Partili Dönemde Din Eğitimi ve Öğretimi", s. 295–296.

² Ayhan, Halis, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bir Bakış", s. 251; Dilaver, Hüseyin, "Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Hukuksal ve Uygulama Boyutu", s. 56–57; Aydın, M. Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923–1998)*, s. 53, 66.

³ Mango, A. J. A., "Türkiye'de İslam", *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, s. 138.

⁴ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 92.

⁵ Reed, Howard A., "Laik Türkiye'de İslam'ın Yükselişi", *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, s. 151.

4.3.3. Zorunlu Hale Getirilmesi

Din eğitiminin isteğe bağlı hale getirilmesi de kamuoyunun vicdanını tatmine yetmemiş, konu hakkında olumlu ve olumsuz birçok görüş ve talep öne sürülmüştür. Nitekim 1961 anayasasında olduğu gibi 1982 anayasası müzakerelerinde de üzerinde en çok konuşulan ve önerge verilen maddeler milli eğitim ve din eğitimi ile ilgili hususlardır¹. Din derslerinin zorunlu hale getirilmesinden az önce -17 Temmuz 1982’de- Danışma Meclisi’ne sunulan Anayasa Tasarısı’nda zorunlu din dersine değinilmemiş 1961 anayasasının 19. maddesinin hemen hemen aynısı tasarıya alınmıştır. Ancak 15 Komisyon üyesinin 13’ü bu tasarıyı benimsememiştir².

Tüm tartışmalardan sonra üyelerin büyük çoğunluğu din ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretimde zorunlu olmasını desteklemişler ve 21.09.1982’de yapılan oylama ile 24. madde son şeklini almıştır³. Diğer değişikliklerle birlikte Ulusu Hükümetinin Eğitim Bakanı Hasan Sağlam döneminde 18. 10. 1982’de yürürlüğe giren Anayasanın 24. maddesi şöyledir: “Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır”. Bu açık ifadelere rağmen ders, ilkokulun tüm sınıflarına değil de sadece 4. ve 5. sınıflarına konmuştur. Bu uygulama, dayanağının ne anayasa da ne de bilimsel esaslar da bulunamayacağı belirtilerek eleştirilere maruz kalmaktadır⁴. İlk önce gayrimüslim öğrencilerin de bu derslere zorunlu olarak katılması şeklinde bir düzenleme getirilmiş⁵ ancak daha sonra Akbulut Hükümetinin (ANAP) Eğitim Bakanı Avni Akyol döneminde 27 Temmuz 1990 tarih ve 2317 sayılı Tebliğler Dergisi’nde de belirtildiği üzere gayrimüslim olduğunu belgeleyen öğrencilere bu derse devam etmeme seçeneği sunulmuştur. Ulusu Hükümetinin Eğitim Bakanı Hasan Sağlam döneminde 1982–1983 öğretim yılından itibaren, 29.03.1982 tarih ve 2109 sayılı tebliğler dergisinde yayınlanan program doğrultusunda DKAB’nin ilkokul 4. ve 5.

¹ Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, s. 108.

² Tasarıyla ilgili görüşler ve din eğitiminin zorunlu hale getirilmesiyle ilgili süreç için bkz. Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, s. 96–119.

³ Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, s. 119.

⁴ Aydın, M. Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923–1998)*, s. 118.

⁵ Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, s. 103.

sınıflarda haftada iki saat zorunlu olarak okutulmasına başlanmıştır¹.

Bu madde, din konusunda 1982 anayasasının 1961 anayasasından ayrıldığı en önemli düzenlemedir. Danışma Meclisi'nin hazırladığı tasarıda yer alan bu düzenleme, MGK tarafından da uygun görülmüş ve dinin birleştirici bir faktör olması düşüncesiyle, devlet denetiminde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi'nin okutulmasının zorunlu olduğu, muhtevasının da din kültürü şeklinde olması gerektiği belirtilmiştir². Anayasa Komisyonu sözcüsü Şener Akyol, zorunluluktan kastın kişinin dini inancını yönlendirmek olmadığı, asıl amacın özellikle de dini cehaletin giderilmesi olduğunu belirtmiştir³. Ayrıca bu dersler zorunlu hale getirilirken dinler hakkında objektif ve tanıtıcı bilgiler vermek ve ahlaki dersleri benimsetmek amacı da güdülmüştür. Din eğitimi yerine din kültüründen bahsedilmesi de bu düşüncüyü ortaya koymaktadır⁴.

Anayasaya din dersinin zorunlu olduğu hükmünün konmasını 1923'e tepki olarak yorumlayanlar da bulunmaktadır⁵. Ayrıca bu durumun devletin tarafsızlığı ve vicdan özgürlüğü ilkesine gölge düşürdüğü şeklinde eleştiriler de yapılmıştır. Bu eleştirilere din kurumlarından ve dini inançlardan toplumu birleştirici bir güç olarak yararlanmak için bu hükmün 1982 anayasaya konulduğu şeklinde cevap verilmiştir⁶. Nitekim dönemin hükümet başkanı Kenan Evren'e göre, devlet tarafından gerçek dinin öğretilmesi ile birlikte dini ve dünyevi eğitim birliğini gerçekleştirmek ve din eğitiminin devlet tarafından bir elden kontrol edilmesini sağlamak üzere bu ders zorunlu dersler arasına alınmıştır⁷. Din derslerinin siyasi çatışmaları bitirebilmek için kullanılmasının dini siyasallaştırmaya çalışan kadrolar yetişmesine yol açtığı ve siyasetin gerçekleştiremediği birleştiriciliği gerçekleştirmek için eğitimin din eğitimine dayandırıldığı yorumları da yapılmaktadır⁸.

¹ Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 74–75; Küçük, Abdurrahman, “İlkokullarda Din Eğitimi ve Öğretimi”, s. 130.

² Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, s. 124; Koştas, Münir, “Türkiye'de Laikliğin Gelişimi (1920'den Günümüze kadar)”, s. 195–196.

³ Bolay, Süleyman Hayri/Türkone, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 104.

⁴ Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 77.

⁵ Özgen, Bekir, *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, s. 149.

⁶ Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 48.

⁷ Ayhan, Halis, “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bir Bakış”, s. 253.

⁸ *İslam ve Demokrasi*, s. 12.

Bu dönemde din eğitiminde yapılan son önemli değişiklik olarak 1991-1992 öğretim yılından itibaren lise ve dengi okullarda Ders Geçme ve Kredi sistemi uygulanmaya başlanınca Din derslerinin üç dönem halinde ve 2 kredi/saat olarak okutulmaya başlanması gösterilebilir. Böylece ilk üç dönemde bu ders okutulurken son üç dönemde programdan çıkarılmış oldu. 1996 yılında bu sistemden vazgeçilince eski uygulamaya tekrar dönüldü¹. Günümüzde ise din dersleri, ilköğretimin 4, 5, 6, 7, ve 8. sınıflarında haftada 2 saat, ortaöğretim kurumlarının bütün sınıflarında da haftada 1 saat zorunlu olarak okutulmaktadır.

Din derslerinin geçirdiği aşamaların son evresi olan bu dönemde din dersleri anayasa ile zorunlu hale getirilmiş ve içeriğinin de din eğitiminden ziyade dini kültürün verilmesi şeklinde olması gerektiği belirtilmiştir. Bu durum, derse verilen “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” adından da anlaşılabilir.

¹ Aydın, M. Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923–1998)*, s. 124.

SONUÇ

Bu çalışma neticesinde elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Çalışmamız esnasında Cumhuriyet Döneminden önce din eğitiminin eğitim sistemi içerisinde gerekliliği ile ilgili çok önemli sayılabilecek bir tartışmanın olmadığı görülmüştür. Din dersleri, Cumhuriyet öncesinde Tanzimat döneminde programlardaki ağırlığını kaybetmiş ve genel eğitimin içerisinde diğer dersler gibi müstakil bir ders haline gelmiştir. Ancak bu dersin programlarda yer almaması gerektiği gibi bir düşünce, daha önce ülkenin birliğini gerçekleştirme amacındaki Osmanlıcılık politikasının bir ürünü olarak sadece ortaöğretimde yani idadilerde düşünülmüş, ilköğretimde ise böyle bir uygulamaya gidilmemiştir. İlköğretimde bu eğitim, cemaatlerin kendilerine bırakılmıştır. Daha sonra bu politikanın yetersiz olduğu anlaşılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle de Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte din derslerinin programlardaki konumu hakkındaki tartışmalar daha da artmıştır. Bu durumun en önemli nedenleri arasında laiklik ilkesi etrafında gelişen fikirler gösterilebilir. Laiklik ilkesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze kadar geçen sürede din eğitimi tartışmalarında temel hareket noktalarından birini teşkil etmektedir.

Cumhuriyet'in ilk döneminde benimsenen laikliğin Fransız laikliğinden esinlenmesi ve bunun sonucunda dini bir sistemden ayrılmanın getirdiği siyasi ve sosyal şartlar din eğitime karşı olumsuz bir tavrın ortaya çıkmasının önemli nedenleri arasında gösterilebilir. İlk dönemlerde din derslerine karşı olan bu katı tutum, özellikle 1949 yılından sonra yumuşamaya başlamıştır.

Tarihi süreç içerisinde laik sistem içerisinde din eğitiminin varlığı ile ilgili olarak bu iki tutum çerçevesinde çeşitli tartışmalar meydana gelmiş ve bu tutumlara dayanak olarak bazı gerekçeler ileri sürülmüştür. Yumuşak bir tutum içerisinde laik sistemde din eğitime yer verilebileceğini savunanların tespit ettiğimiz gerekçelerini şu şekilde belirtebiliriz.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi, 1937 Teşkilat-ı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1961 ve 1982 Anayasası'nın din eğitimi düzenleyen maddeleri din eğitimi meşru kılmaktadır. Bunların yanı sıra İnsan Hakları Evrensel beyannamesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi uluslar arası bazı antlaşmalar da laik sistem içerisinde din eğitiminin verilebileceğini göstermektedir.

Eğitimde laiklik ilkesinin benimsenmesi sayesinde din eğitimi de hurafelerden ve dogmatik bilgilerden uzaklaştırılmış olacaktır. Bu nedenle laiklik ilkesi çerçevesinde din eğitiminin muhtevası; diğer dinler hakkında bilgiler vermek, dinin dünyevi hükümlerinden çok ahlaki yönünü ön plana çıkarmak ve dinin eğitiminden ziyade öğretimine ağırlık vermek şeklinde yani bilgilendirici bir nitelikte olmalıdır. Toplumda mevcut bulunan dinler ve mezhepleri de göz önüne alarak onlar hakkında bilgilendirmelerin yapıldığı tek bir dinin eğitimi ekseninde olmayan bir din eğitimi farklı inançlara mensup insanlar arasında oluşabilecek önyargılara karşı insanları koruması nedeniyle gerçek anlamda toleransın gerçekleşmesi için gereklidir. Din hoşgörüsüzlüğün de kaynağı olabilir. Ancak bu, bir dine inanmanın değil, inandığı dini benimsetmek için diğer insanları zorlamanın bir sonucudur. Dolayısıyla dini öğrenmek değil öğrenmemek bağnazlığa neden olur. Ayrıca din dersleri verilmeyerek bireyleri özgür düşünmeye sevk etme fikri, bireyi dinin etkisinden kurtarayım derken onun vicdanında dinin aleyhine bir baskı oluşması şekline de bürünebilir.

Ahlaki gerekçeler de din eğitiminin varlığını gerektirir. Toplumu oluşturan bireylerin toplum düzenini korumak açısından ahlaki olarak iyi yetişmesi gerekir. Bireyler üzerinde en kuvvetli tesire, kaynağını dinden alan ahlak sahiptir. Toplum içerisinde bu şekilde ahlaklı bireyler yetiştirebilmek için de din eğitiminin aksatılmadan verilmesi gerekir.

Din eğitimi alma hakkı, en önemli güvencesini laiklik ilkesinden alan din ve vicdan hürriyetinin de bir gereğidir. Çünkü bu hürriyetin içerisine dini dernek kurmak, dini yayın yapma hakları girdiği gibi din eğitimi-öğretimi yapma hakkı da girer. Dolayısıyla laiklik ilkesi toplum içerisinde insanların din ve vicdan hürriyetinin gerçekleşmesini sağlayarak bu hürriyetin içerisine giren din eğitimi-öğretimi yapma hakkının da teminatı olma özelliğini göstermektedir.

Eğitim insanı maddi ve manevi bir bütün olarak inceler. İnsanın maddi özelliklerinin yanı sıra sahip olduğu manevi özellikleri de onun en önemli parçalarından birisidir. İnsanın bir bütün olarak eğitilebilmesi için nasıl fen, matematik gibi maddi ilimler öğretiliyorsa felsefe ve din gibi manevi yönüne yönelik ilimlerin de öğretilmesi gerekir. Manevi gelişimi sağlayan bilimler öğretilmediği takdirde insan tek yönlü eğitime tabi tutulmuş ve dolayısıyla da eksik yetişmiş olur. Bu şekildeki bir eğitim, bilginin bir çeşidinden kaçmak manasına geleceği için temeli akıl ve bilim olan laikliğin özüne aykırıdır.

Tüm bunların yanı sıra laikliğin bizzat devletin temel esasları arasına girmesini sağlayan Atatürk'ün din eğitimi hakkındaki görüşleri de din eğitiminin laik sistem içerisinde verilebileceğini göstermektedir.

Laik sistemde din eğitiminin gerçekleştirilebileceğini düşünenler; bu eğitimin devlet veya cemaatler tarafından verilmesi şeklinde iki ayrı görüşe sahiptirler. İlk görüş sahiplerine göre; din eğitiminin devlet tarafından verilmemesi halinde Türkiye'de Batı'daki gibi teşkilatlanmış bir din kurumu olmadığı için bu eğitim cemaatler veya bu işe gönüllü bireyler tarafından gerçekleştirilecektir. Bu durum dinin istismarını daha da arttıracak ve kötü niyetli kişilerin elinde dinin siyasallaşarak kamu düzenini tehlikeye sokma ihtimali belirecektir. Din eğitimi devlet tarafından verilerek bu tür tehlikeden sakınılmış olur. İkinci görüşte olanlara göre ise bu eğitim, laikliğin bir gereği olan devletin dine müdahale etmemesi prensibi nedeniyle cemaatler tarafından verilmelidir. Din eğitimi cemaatler tarafından verilmediği takdirde bu, devletin din işlerine müdahalesi anlamına gelecektir. Bu şekilde yapılacak din eğitimi, iktidara gelen hükümetlerin kendi görüşleri doğrultusunda kullandıkları siyasi bir araç haline gelecektir.

Laik sistemde din eğitiminin hangi eller altında verileceğinin yanı sıra bu eğitimin ne şekilde olacağı da tartışma konusudur. Bu konuda tespit edebildiğimiz kadarıyla din derslerinin zorunlu veya isteğe bağlı olması şeklinde iki görüş ortaya çıkmıştır. Din derslerinin zorunlu olması gerektiğini savunanlar, din eğitimi sayesinde dinin birleştirici ve bütünleştirici özelliğinden yararlanılabileceği ve iyi ahlaklı bireylerin yetiştirilebileceği düşüncesindedirler. Diğer görüş sahipleri ise isteğe bağlılığın din eğitimi ve öğretimini alma hususunda değil, bireyin hangi dinde eğitim alacağı konusunda olması gerektiğini savunmaktadırlar. Ayrıca bu iki görüşü birleştirici mahiyetteki bir diğer görüş de eğer din dersleri zorunlu olarak verilecekse bu derslere ek olacak şekilde bir dinin öğretimi isteğe bağlı olarak verilmesidir.

Laik sistem içerisinde din eğitimine gerek olmadığını düşünenlerin tespit edebildiğimiz gerekçelerini de şu şekilde belirtebiliriz.

Bu konuda en önemli delil, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, eğitimde laiklik prensibini gerçekleştirmiştir. Bu kanun gereğince bir taraftan inanmayı emreden din dersleriyle diğer taraftan düşünmeyi emreden derslerin bir arada bulunması mümkün değildir. Bu eğitimde birlik idealinin sekteye uğramasına neden

olur.

Görüldüğü üzere Tevhid-i Tedrisat Kanunu, hem laik sistemde din eğitiminin var olabileceğini savunanlar tarafından hem de aksini savunanlar tarafından görüşlerine dayanak olarak sunulmaktadır.

Laikliğin temel prensibi bilimsellik esasına dayanmasıdır. Din ise bunun tersine değişime, tartışmaya ve eleştiriye kapalıdır. Diğer görüşte olanların iddialarının aksine çağdaş toplumlarda ahlakın temeli din değil, akıl ve bilimdir. Ahlaki ilkelerin bireylere benimsetilebilmesi için bu iki rehber yeterlidir. Atatürk de aynı gerekçeyle din derslerini kaldırmıştır. Bu düşünceyi anayasasının 42. maddesinde yer alan eğitim ve öğretimin “Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve esaslarına göre, devletin gözetim ve denetimi altında” olacağını belirten hükmü desteklemektedir.

Şu an Türkiye’de eğitim programlarında yer alan din dersleri tek bir dine hatta bir mezhebe yöneliktir. Bir kimseye bu şekilde zorunlu bir yön gösterdikten sonra gideceği yönü tercih etmede serbest olduğunu söylemek bir tezat oluşturur. Ayrıca Türkiye’deki din eğitiminin devletin denetimi altında yapılması ve öğretmenlerin MEB tarafından atanması gibi uygulamalar devlete bağlı din çağrışımı yapmaktadır.

Bu görüşte olanlar din derslerinin zorunlu olarak okullarda verilmesi düşüncesine karşıdır. Bu düşünceyi desteklemek amacıyla sunulan gerekçeler de şu şekilde ortaya konulabilir. Temel eğitimdeki bir çocuğun alacağı inanç eğitimi belirleme hakkı, o çocuğun akıl baliğ olmaması nedeniyle din eğitimi alıp almama konusunda bir tercih yapamayacağı için ebeveynindir bu hak devletin elinde değildir. Din derslerindeki zorunluluk insanların inançlarını açıklamama haklarını elinden almaktadır. Ayrıca din derslerinin zorunluluğu meselesi, Atatürk’ün adım adım gerçekleştirdiği devrimlere de terstir.

Din derslerini zorunlu hale getiren anayasanın 24. maddesi de kendi içerisinde çelişmektedir. Bir tarafta herkes din ve vicdan hürriyetine sahip olarak kimsenin herhangi bir inancın ibadetlerini yapmaya veya kanaatini açıklamaya zorlanamayacağı ve inancından dolayı da kınanamayacağı belirtilirken diğer taraftan aynı madde ile din dersleri zorunlu hale getirilmiştir.

Din derslerinin programlarda hiç yer almamasının gerektiğini iddia edenlerin yanı sıra bu dersin seçmeli olması, ders geçmede etkili olmaması veya diğer derslerin muhtevası içerisinde verilmesi gibi öneriler sunulmuştur.

Laik sistem içerisinde din eğitiminin lehinde ve aleyhinde yapılan tartışmalar neticesinde din dersleri önce programlarda yer almamış, sonra da seçmeli ve zorunlu olarak programlara dahil edilmiştir. Din derslerinde bugünkü son durum, 1982 anayasasıyla din derslerinin zorunlu hale getirilmesidir. Bu anayasayla zorunlu olan din eğitimi bizzat devlet tarafından üstlenilmekte başka kurum ve kuruluşlara ancak devletin denetimi altında olmak kaydıyla din eğitimi yapma hakkı verilmektedir. Böyle bir düzenleme yapılırken temel düşünce dinin toplum içerisinde birleştirici ve bütüleştirici rol oynayabilme özelliğinden yararlanmaktır. Zira Türkiye'nin din eğitiminin zorunlu olmadığı zamanlardaki dini nedenlerden dolayı yaşadığı acı tarihi tecrübeler bu yönde hareket etmeye zorlayıcı nitelikte olmuştur. Ülkemizde laik sistem içerisinde din eğitiminin zorunlu hale getirilmesiyle de toplum içerisinde çıkabilecek huzursuzluklar önlenmeye çalışılmıştır.

Din eğitimi konusunda laikliğin beşiği olan Avrupa'da da laik sistem içerisinde din eğitiminin konumu ile ilgili ortak bir tutumun olduğunu söylemek zordur. Bu ülkelerde din eğitimi, daha çok toplumların tarihlerinden gelen sosyal ve siyasi şartlar çerçevesinde şekillenmektedir.

Mesela Almanya'da 1873'te Prusya Kültür Bakanı'nın açıkladığı Mayıs Yasaları'yla birlikte dini eğitim devlet denetimine girmiştir¹. 1919'da Anayasayı hazırlayanlar, din dersini ihlal edilemeyen temel haklar ve insan hakları çerçevesi içine aldılar. Ayrıca bu anayasaya göre okuldaki din eğitimi, özgürlükleri kısıtlıyorsa, kişiler rahatsız edilmeme hakkına sahiptir (madde 4, 2). Din dersleri, inanacakları şey hususunda özgür ve bağımsız olarak karar verme fonksiyonunu gerçekleştirmek üzere öğrencilerin temel hakkını kullanmalarını sağlamaya ayrıca diğer inanç sahipleriyle sağlıklı diyalog kurmaya yönelik hizmet vermektedir. Dini eğitimin felsefe ve etik/ahlak dersiyle birlikte okulun bilimsel esasa dayanan ve vicdan özgürlüğüne yönelik hedefleri için vazgeçilmez bir fonksiyonu vardır. Eğitim kültür ve tarihi öğretmeyi içeren geçmiş zaman boyutu, başka kültür ve dine mensup insanlarla beraber yaşamayı desteklemeyi kapsayan şu anki boyutu ve yaşamın dünya genelinde barış içerisinde olması konusunu içine alan geleceğe dönük boyutlara sahiptir².

¹ Oğuz, Burhan, *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye'de*, s. 59.

² Noormann, Harry, "Almanya'da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller", *Türkiye'de ve Almanya'da İslam Din Dersi Tartışmaları*, s. 12, 13, 22-23.

Anayasanın 7, 2-3 sayılı maddelerine göre cemaatler, -kamu okullarında devletin denetim hakkı baki kalmak şartıyla- devletle uyum içinde din dersinin hedefleri ve içerikleri hakkında karar verir ve hiçbir öğretmen bu dersi vermeye zorlanamaz. Bu dersin öğretmenleri bu dersin formasyonuna sahip olmanın yanı sıra dersi vermek için cemaatlerin onayını da almak zorundadırlar. Din dersi, eyalet hukukuna göre sınıf geçme için önemlidir ve devlet personel giderlerini ve diğer masrafları karşılamayı taahhüt eder¹. Bir okulda aynı mezhepten öğrencilerin olması veya 12 öğrencinin bulunması dini eğitim için yeterlidir². 14 yaşına kadar çocuğun göreceği din öğrenimi ebeveynler tarafından belirlenir. Bu yaşa geldiğinde ise çocuk bu konuda kendi kararını kendi verir³. Her öğrenci din dersine kaydını yaptırma veya sildirme hakkına sahiptir⁴.

Dört yıl olan ilkokulda, iki saat din dersi ve bir saat kilise ibadeti alan çocuk 9 aylık eğitim süresinde toplam 480 saat dini eğitim almaktadır. Altı yıl süren ortaokulda ise devlet okullarında haftada iki saat, kilise okulunda da haftada dört saat din dersi vardır. Ayrıca bir saat da kilise ibadeti vardır. Bu da toplam 840 saat etmektedir. Böylece çocuk, ilkokul ve ortaokulda toplam olarak 1320 saat dini eğitim almaktadır⁵.

Eyaletlere göre din dersinin verilme şekli çeşitlilik arz etmektedir. Mesela Berlin ve Bremen’de devlet ders için zaman ve yer sağlar, bu ders, devlet eliyle verilmez⁶. Batı Almanya ve Avusturya’da, din dersleri mecburi olmakla birlikte başka dine mensup olan veya dinsiz olan kimseler, istemedikleri takdirde okulun açılmasından sonraki 14 gün içerisinde bu dersten muaf tutulmalarını isteyebilmektedirler⁷.

Din dersiyle ilgili en çok tartışma doğu eyaleti olan Brandenburg’ta olmuştur. Burada Mart 1996’da çıkan Eğitim Yasası, o zamana kadar müfredatta hiç yer almayan

¹ Noormann, Harry, “Almanya’da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller”, s. 14, 15, 16, 19; Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 22; Ouédraogo, Jean Martin, “Almanya’da Kiliseler ve Devlet, Sekülerleşmiş Bir Toplumun Zor Laikleşmesi”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, s. 47; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 68-69; Mehmedoğlu, Yurdağül, “Değişen Dünyanın Dini ve Din Eğitimi Yeniden Tanımlayışı”, *Avrupa Birliği’ne Girişi Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu (26-27 Mayıs 2001)*, s. 180.

² *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 92.

³ *İslam ve Laiklik*, s. 257.

⁴ Noormann, Harry, “Almanya’da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller”, s. 15.

⁵ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 86-87.

⁶ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 70.

⁷ Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 143.

“Yaşam Biçimi-Etik/Ahlak-Din Bilgisi” adında devletin denetiminde bir ders başlamıştır. Bu derste din olgusu, “inançtan bağımsız, dini ve dünyevi tarafsızlıkla öğretilir (madde 11, 3 eğitim yasası). Bütün öğrenciler ilkesel olarak bu dersi almak zorundadırlar. Cemaatlere de program dışı olarak kendi inançlarına göre isteğe bağlı olarak bir ders verme hakkı tanınmıştır. Bu ders üç şekilde; herkes için zorunlu, din dersine alternatif seçmeli zorunlu veya din dersini almama durumunda alınan bir ders niteliğindedir¹.

Fransa’daki din dersinin tarihi süreçteki gelişimi incelenecek olursa Cumhuriyetçilerin okulu dini olmaktan kurtarıp cumhuriyetçi bir niteliğe büründürme hedefi doğrultusunda din unsurunun devlete ait tüm ilk, orta ve yüksek seviyedeki okul programlarından kaldırılması önemli bir dönüm noktasıdır. Bu gelişmenin ardından ilköğretimi zorunlu ve laik kabul eden 28 Mart 1882 yasasıyla dinsel eğitim yerini manevi eğitim ve yurttaşlık eğitimine bıraktı². Öğrencilerin dinlerini uygulayabilmeleri serbest iken, 6 ile 13 yaş arasındakiler, dini eğitimlerini okul bina ve saatlerinin dışında alabilirdi. Laik ortaöğretim de aynı şekilde dinsel bir eğitime sahip değildi. Yüksek öğretimde de programlar hiçbir şekilde dinsel bir içeriğe sahip değildi. 28 Mart 1882 yasasının 3. maddesiyle papazların okullarda gözetim, teftiş ve yönlendiricilik yapma hakları kaldırıldı. Son olarak 30 Ekim 1886 yasasıyla okullarda dinsel öğretim personelinin bulunması yasaklandı³. Fransa’da 1905’ten beri din dersi okullardan kaldırılmıştır. 1988-1989 yılında din dersinin tekrar başlatılması tartışılmışsa da kabul edilmemiştir. Bununla birlikte Fransa’da resmi okullarda kilisenin kontrolünde verilen din dersi ve veliler talep ettikleri takdirde okul yönetimince din dersi haricinde kilise tarafından gerçekleştirilecek ruhsal arınma için bir mekan hazırlama zorunluluğu vardır⁴.

Son senelerde Fransa’da eğitimle ilgili olarak eğitim kurumları dışında dini eğitimi yapılabileceği bir tatil gününün belirlenmesi, dini eğitim ile dinler hakkındaki

¹ Noormann, Harry, “Almanya’da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller”, s. 18, 29; Aydın, Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, s. 83.

² Sena, Cemil, *Allah Fikrinin Tekamülü*, s. 229; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 69.

³ *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 49-50; Baubérot, Jean, “Fransa: Laik Cumhuriyet”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, s. 98.

⁴ Noormann, Harry, “Almanya’da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller”, s. 11; Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 54, 55.

öğretim farklılığının daha çok ortaya çıkması ve eğitimin bütün dinlerden bağımsız olması gibi meseleler tartışılmaktadır¹.

Fransa’da eğitimin genel prensiplerinden birisi olan laiklik ilkesine göre kamu eğitiminin din, felsefe ve politika konularında tarafsız olduğu kabul edilmiştir. Ancak din eğitiminin yokluğu neticesinde ortalığın belirli felsefi ve politik görüşlere kalması, devletin kabul ettiği dinler karşısında tarafsızlık ilkesini tartışmalı hale getirebilir².

Fransa’da bunların yanı sıra devlet dinlere kamu fonundan yardım yapmamaktadır. Bu durum en çok dini eğitimi etkilemiştir. Özel dini eğitim kurumu oluşturmak serbest ise de bu kuruma devlet tarafından hiçbir şekilde mali yardım yapılmamaktadır³.

Eğitimde laiklik ilkesi, tarihi ve konjonktürel sebeplerden dolayı Alsace-Moselle bölgesinde uygulanmaz. Bu bölgede ilköğretim ve liselerde eğitim, dört dinin eğitim ve öğretim ilkelerine göre yapılır. İlgili dinlerin mensupları bu dersleri vermekte ve maaşlarını devletten almaktadırlar. Liselerde din eğitimi mecburidir. Strazburg’da kurulan Protestan ve Katolik iki ilahiyat fakültesi öğretimine devam etmektedir ve öğretim üyeleri Fransa devletince atanmakta, Katolik İlahiyat için ise Vatikan’ın onayı alınmaktadır. Özetle bu bölgede din eğitimi, ilkokuldan üniversiteye kadar devletin çatısı altında dini, tarihi ve sosyolojik sebeplerden dolayı devam etmektedir. Devlet 1946 anayasasından aldığı hakla bu eğitimi kaldırma gücüne sahipse de gösterilen tepkiden dolayı bu uygulamayı kaldırmak istememiştir⁴. Bu durum devletin, bu bölgede diğer bölgelerdeki laiklik uygulamasını aynen devam ettirmediğini, toplumun isteğine göre yürüttüğünü ve zor kullanmadığını göstermektedir.

İngiliz eğitim tarihine bakıldığında ise zorunlu veya seçmeli olarak da olsa din derslerinin her zaman olduğu görülecektir. Bu ülkede, 1988 Eğitim Reform yasası, başta temel dini gelenek olan Hristiyanlık olmak üzere ülkede temsil edilen diğer dinlerin ilk ve orta dereceli okullarda öğretilmesi ilkesini yani dinler arası din eğitimi modelini getirmiştir. Kilise okulları hariç olmak üzere mezhebe bağlı öğretim 1870 Eğitim Yasası ile yasaklanmıştır. Din eğitimi müfredatı mahalli eğitim otoriteleri tarafından

¹ Baubérot, Jean, “Fransa: Laik Cumhuriyet”, s. 102-103.

² Türköne, Mümtaz’er, *Türk Modernleşmesi*, s. 305, 306.

³ *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 52; Aksu, Zahit, “Laik Fransa’da Din Eğitiminin Genel Statüsü”, *A. Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Erzurum 1976, s. 219.

⁴ Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 29.

hazırlanmaktadır. Ulusal düzeyde bir din eğitimi müfredatı yoktur. Dini okulların masraflarının büyük kısmını devlet karşılamaktadır. 7-12 yaş arasındaki Katolik çocuklar için Catechisme (din dersi, din bilgileri kurs ve seminerleri), almak hem geleneksel hem de resmi bir görevdir ve bu çocuklar Pazar ve Perşembe olmak üzere haftanın iki günü mutlaka kiliseye devam eder. Protestan mezhebince ise 12 yaşındaki çocukların dini eğitim alması zaruridir. Ancak dini inancı olmayan birine dini eğitimin yaptırılmayacağı eğitim yasasında belirtilmektedir. Aksine bir talep olmadığı müddetçe din dersleri devlet okullarında resmi müfredat içerisinde okutulur. 1944 Eğitim Yasasıyla din eğitimi devlet okullarında zorunlu hale getirilmiştir. Ancak bu zorunluluk Türkiye'dekinden biraz farklıdır. Bundan kasıt, tüm öğrencilerin otomatikman bu derse katılmalarıdır. Ancak çocuğunun bu dersi almasını istemeyen velinin yazılı başvurusuyla öğrenci bu dersten muaf tutulur. 1988 Eğitim reformu da bu ilkeyi aynen benimsemiştir.

Kilise ve devlet arasındaki uzlaşmaya göre kilise, devlet okullarında din eğitiminin zorunlu olması ve din eğitimi müfredat programlarının hazırlanmasında başta İngiliz Kilisesi ve diğer kiliselerin de katılım hakkının verilmesiyle devletin eğitime ve kilise okullarına müdahalesini kabul etmiştir¹.

ABD'de ülkeye farklı din ve kültürlerden çok sayıda insanın göç etmesi, bu ayrılıkları vurgulamayan bir eğitim sistemini zorunlu kılmıştır. Aynı zamanda bu ülkede demokrasinin kurucusu olan Jefferson gibi politikacılar, Aydınlanma felsefesinin etkisiyle felsefe ve bilime her şeyden daha fazla önem vermeleri nedeniyle okullarda din eğitimi verilmesini sakıncalı buldular². Ancak kampus dışında din eğitimine izin verilmiştir. Resmi okullarda dini eğitim yapılmamasına karşın özel olarak açılan okullarda ve üniversitelerde yer verilmektedir³. Eyaletler, özel dini okullarda okuyan öğrencilere ulaşım ve seküler kitaplar sağlayabilir ancak doğrudan mali yardım yapamaz. Yüksek Mahkeme'nin 1971'deki kararına göre yapılan yardımların laik bir amacı olmalı, dini yücelten veya kısıtlayan bir etkisi olmamalı veya kilise ile devlet

¹ İngiltere'de din eğitiminin dünü ve bugünü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kaymakcan, Recep, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2004; Kaymakcan, Recep, "İngiltere'deki Orta Dereceli Okullarda Din Öğretimi", *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, s. 62-77; Kaymakcan, Recep, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere Okullarında Din Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1996, Sayı: 3, s. 207-224.

² Batuhan, Hüseyin, *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 355.

³ Eroğlu, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, s. 299; Karakütük, Kasım, *Demokratik Laik Eğitim*, s. 68; Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 16.

arasında aşırı bir karışmaya mahal vermemelidir¹. Anayasanın ek 1. maddesine göre din eğitimi devletçe desteklenmemektedir. Buna karşılık Yüksek Mahkeme, devlet okullarında öğretmenlik yapanların dini okullarda okuyan öğrencilere eğitim yardımı yapmalarına yasak getirmemiştir². Yüksek Mahkeme, belli bir dini inancı desteklemeyecek şekilde olan din öğretiminin çocuğun eğitimini tamamlaması için gerekli olduğunu belirtmiştir. Amerikan Eğitim Departmanı da sanat, müzik, edebiyat ve sosyal konuların öğretilmesinde dinin etkilerinin dikkate alınmasına izin vermiştir³.

Avusturya’da ise din dersleri, 1959 tarihli anayasanın 2. maddesindeki, “Devlet, eğitim ve ders konularında üzerine aldığı görevi ailenin kendi dini inançlarını ve dünyaya bakış açılarını dikkate alarak ve haklarına riayet ederek yerine getirmelidir” hükmüne göre devlet okullarında okutulmaktadır⁴. İlk ve orta dereceli okullarda din dersi ya da ahlak derslerinden birisi seçilmek zorundadır. Din dersleri haftada iki saattir ve cemaatlerin tayin ettiği masrafı devlet tarafından ödenen görevlilerce verilir. Din dersleri ile ilgili işler de cemaatlerce düzenlenir⁵.

Belçika’da Anayasa’nın 17. maddesi gereğince bireyler inandıkları dinin gereklerini yapma ve eğitimini alma haklarına sahiptirler. Bu hak da devlet ile cemaatler arasında yapılan protokol yoluyla yerine getirilmektedir⁶. İlkokullarda en az 3, ortaokul ve liselerde de 2’şer saat din dersi okutulmaktadır. Bu ders saatleri okul idaresinin takdiriyle arttırılabilmektedir. Kamuya ait okulların dışında kalan liberal okulların çok azında din dersi verilmesine izin verilmektedir. Belli bir dine mensup olmayanlara da “Moral Dersi” adlı bir ders verilir⁷. Bu dersin içeriğinde laiklik, demokrasi, hümanizm, çoğulculuk ve varoluşçuluk düşünceleri vardır. Resmi güçlerin düzenlediği okullar, dini veya dini olmayan ahlak öğretimi arasında seçme imkanı vermek zorundadırlar. Seçmeli din dersleri, Katolik, Protestan, Ortodoks, Yahudi, İslam dersleridir. Bu dinlerin

¹ Adams, Arlin M./Emmerich, Charles J., *Din ve Özgürlük*, s. 81, 141.

² *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 192.

³ Ayhan, Halis, “Anayasa’nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar”, s. 106.

⁴ Aydın, Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, s. 83; Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 51.

⁵ Aydın, Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, s. 84; Franchi, Anne-Marie, “Hümanizm ve Laiklik”, s. 288.

⁶ Tavukçuoğlu, Mustafa, “Belçika’da İslam Din Eğitimine Genel Bir Bakış”, s. 209; Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 57-62.

⁷ Kayadibi, Fahri, “Fransa, İsviçre ve Benellux Ülkelerinde Vatandaşlarımızın Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (4-6 Aralık 1998)*, Yayına Haz: Fahri Unan-Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s. 467.

derslerini görmek isteyen bir öğrenci dahi olsa o dersin açılması zorunludur¹. Bu dersler o dinlerin görevlileri tarafından verilir².

Belçika’da 1974 yılında çıkarılan bir kraliyet kararnamesiyle İslam dini resmi din olarak kabul edilmiştir³. İslam dininin eğitimine bakıldığında ise öğrenciler ilkokul birinci sınıftan itibaren bütün sınıflarda haftada ikişer saat zorunlu seçmeli olarak bu dersi almaktadırlar. Din dersi branş dersi olarak kabul edildiği için branş dışında bu dersi kimse okutamamaktadır ve bu dersi veren öğretmenler devlet tarafından finanse edilmektedir⁴.

İskandinav ülkelerinde uzun bir devlet kilisesi geleneği olduğu için okullarda din dersi verilmektedir⁵. Ayrıca Danimarka ve Lüksemburg’da da devlet okullarında din dersleri okutulmaktadır⁶.

İtalya’da üniversiteye kadar özel dini okullar mevcuttur⁷. Devlet okullarında dini eğitim konusunda devletle Katolik kilisesi arasında anlaşmazlık vardır⁸.

İspanya’da kayıtlı dini gruplar okullarda dini eğitim verme hakkına sahiptirler⁹. Okullarda din eğitimini kilise organize etmektedir. İlk ve orta dereceli okullarda bu eğitim devlet tarafından mali destek görmektedir¹⁰.

Hollanda’da çocukların eğitilmesinde yetki devlette değil, ailededir. Bu ülkelerde özel okullar kurmak serbesttir¹¹. Hollanda’da özel ve itikadi okullar devlet

¹ Aydın, Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, s. 85.

² Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s.19.

³ Kayadibi, Fahri, “Fransa, İsviçre ve Benellux Ülkelerinde Vatandaşlarımızın Din Eğitimi ve Öğretimi”, s. 466-477.

⁴ Tavukçuoğlu, Mustafa, “Belçika’da İslam Din Eğitimi Genel Bir Bakış”, s. 218, 221; *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 122.

⁵ Noormann, Harry, “Almanya’da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller”, s. 11.

⁶ Eroğlu, Hamza, *Gerçek Yönüyle Atatürkçülük, Türk Devriminin Temel Prensipleri ve Cumhuriyet Rejimi*, s. 150-151; Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, s. 144; Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 50, 51, 62; Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 18, 25.

⁷ *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 30.

⁸ Champion, Françoise, “İtalya: Milli Miras Olarak Katoliklik”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, s. 135.

⁹ *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 72.

¹⁰ Lautman, Françoise, “İspanya: Yeni Bir Demokraside Kilise”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, s. 90.

¹¹ Bolay, Süleyman Hayri/Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, s. 52.

finansmanından yararlanmaktadırlar¹. Hollanda’da ateistlerin bir üniversitesi vardır ve çocuklarına din dersi aldirmamada da serbesttirler².

Yunanistan’da din eğitimi, orduda dini hizmet gibi kamu menfaatini ilgilendiren konularda kilise devletle işbirliği yapmaktadır. Devlet okullarında Ortodoksluk öğretilmektedir. Anayasanın 16/2. maddesine göre de eğitimin amacı milli ve dini şuuru geliştirmek olarak belirlenmiştir³.

İrlanda’da din eğitimi herkes için mecburidir. Katolik kilise, ilk ve orta okulların büyük kısmını direkt olarak yönetmektedir. Üniversite ve teknik okulların dışında devlet okulu yoktur, bunlar bile dinin etkisindedir⁴.

Görüldüğü üzere Batı’da laik ülkelerin hiçbirisinde din eğitiminin laikliğe aykırı olduğu ve tamamen ortadan kaldırılması gerektiği hiç tartışılmamış, sadece bu dersin nasıl verileceği bir tartışma konusu olmuştur. Her ülkede bu soruna kendi tarihsel gelenekleri ölçüsünde bir çözüm getirmiştir. Laik sistemde din eğitimi ile ilgili tartışmalar ve din eğitiminin bu sistem içerisinde geçirdiği evreler dikkate alındığında anayasaya bu konuyla ilgili olarak maddeler koymak da sorunu çözmek için yeterli gözükmemektedir. Örneğin 1924 anayasasına dayanılarak din eğitime son verilmesi, sonra aynı anayasa maddelerine dayanılarak din eğitime yeniden dönülmesi anayasaların bu konuyu çözmede tek başlarına yeterli olamadıkları sonucuna götürmektedir⁵.

Laik sistem içerisinde din eğitiminin varlığı ile ilgili problemin çözülebilmesinin en önemli yollarından birisinin kişisel çekişmelerden uzak bir şekilde toplumun tarihsel süreç içerisinde bugüne gelebilen geleneklerinden yola çıkılarak ilmi ölçüler çerçevesinde ele alınması olduğu gözükmektedir.

¹ *Dünyada Din-Devlet İlişkileri*, s. 124.

² *İslam ve Laiklik*, s. 105.

³ Arabacı, Fazlı, “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, s. 19.

⁴ Champion, Françoise, “İrlanda: Milli Kimliğin Kalbinde Katoliklik”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, s. 125; Franchi, Anne-Marie, “Hümanizm ve Laiklik”, s. 288.

⁵ Öztürk, Veli, “Din Eğitimi ve Siyaset”, s. 54.

KAYNAKÇA

- Abadan**, Yavuz; “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat I*, MEB. Yayınları, İstanbul 1999.
- Adams**, Arlin M./**Emmerich**, Charles J.; *Din ve Özgürlük, ABD’de Dini Özgürlüğün Tarihçesi*, Çev: Latif Boyacı, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 1990.
- Akbulut**, Ahmet; “Din, Laiklik ve Demokrasi Üçgeni”, *A.Ü.İ.F. Dergisi XL/I*, 265-278.
- Akseki**, A. Hamdi; “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, Hazırlayan: Mehmet Bulut, *İslamiyat Dergisi*, c. 4, sayı: 1, Ocak-Mart 2001, s. 131-144.
- Aksu**, Zahit; “Laik Fransa’da Din Eğitiminin Genel Statüsü”, *A. Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Erzurum 1976.
- Akyol**, Avni; *Laiklik ve Din Öğretimi*, MEB Yayınları, Ankara 1990.
- Aliefendioğlu**, Yılmaz; “Laiklik ve Laik Devlet”, *Laiklik ve Demokrasi*, Derleyen: İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Altındal**, Aytunç; *Laiklik*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994.
-*Üç İsa*, çev: S. Özbudun, İstanbul 1993.
- Altıntaş**, Ramazan; “Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VI/1*, Sivas 2002, s. 55-83.
- Arabacı**, Fazlı; “Türkçe Çeviriye Önsöz Yerine, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Hazırlayan: Jean Baubérot, Da Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Arat**, Necla; *Susmayan Yazılar: Eğitim, Laiklik, Kadın ve Siyaset Üzerine*, Say Yayınları, İstanbul 1997.
- Armağan**, Servet; “Din, Vicdan Hürriyeti ve Laiklik”, *Milli Eğitim ve Din Eğitimi İlmi Semineri Tebliğleri*, Ankara 1981.
- Armaner**, Neda; “Atatürk-Din ve Laiklik”, *Atatürkçülük II*, MEB. Yayınları, İstanbul 2001.
- Arsal**, Sadri Maksudi; “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, *Tanzimat I*, İstanbul 1999.
- Aşkun**, İnal Cem; “Layiklik ve Din Eğitimi”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)*, AÜİF Yayınları, Ankara 1981.
- Atatürk**, Mustafa Kemal; *Nutuk II*, TTK Basımevi, Ankara 1987.
-*Din ve Laiklik Üzerine*, Derleyen: Doğu Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-II*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.
- Atay**, Hüseyin; *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- Ateş**, Toktamış; *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000.
- Aydın**, M. Şevki; *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*, İlahiyat Bilimleri Araştırma Vakfı/İBAV, Ankara 2000.
- Aydın**, Mehmet Zeki; “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Adapazarı 2001.

- Ayhan**, Halis; *Türkiye’de Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999.
-“Temel ve Orta Öğretimde Din Eğitimi”, *Milli Eğitim ve Din Eğitimi İlmi Semineri Tebliğleri*, Özal Matbaası, İstanbul 1981.
-“Anayasa’nın 24. Maddesi Işığında Din Eğitiminde Yeni Arayışlar, ”, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Adapazarı 2001.
-“Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bir Bakış”, *A.Ü.İ.F. Dergisi Özel Sayı*, Ankara 1999.
- Aytaç**, Kemal; “Atatürk’ün Eğitim Görüşü”, *Atatürkçülük II*, MEB. Yayınları, İstanbul 2001.
- Baloğlu**, Zekâî; *Türkiye’de Eğitim*, TÜSİAD Yayınları, İstanbul 1990.
- Barkan**, Ö. Lütfi; “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999
- Başar**, Erdoğan; *Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1960-1971)*, MEB Yayınları, İstanbul 1999.
- Başgil**, Ali Fuad; *Din ve Laiklik*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2003.
- Başgöz**, İlhan; *Educational Problems in Turkey 1920-1940*, Indiana University, Bloomington 1968.
- Batuhan**, Hüseyin; *Bilim, Din ve Eğitim Üzerine Düşünceler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.
- Baubérot**, Jean; “Fransa: Laik Cumhuriyet”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Hazırlayan: Jean Baubérot, Da Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Belorgey**, Jean-Michel; “Laiklik ve Demokrasi, Açık Bir Toplumda Laiklik”, *Laiklik ve Demokrasi*, Derleyen: İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Berkes**, Niyazi; *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984.
-*Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayınları, İstanbul 1993.
-*Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
-“Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, *AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları*, Ankara 1945.
- Bilgin**, Beyza/**Mualla**, Selçuk; *Din Öğretimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 2000.
- Bilgin**, Beyza; *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 2001.
-*Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Matbaacılık, Ankara 1980.
- Bilici**, Faruk; “İmparatorluktan Cumhuriyet Geçiş Döneminde Türk Uleması”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara 1990.
- Bilim Kurulu Üyeleri**; “Atatürk’ün Din ve Laiklik Konusundaki Görüşleri Hakkında Bilim Kurulu Raporu (15 Haziran 1982)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 52, Mayıs 2001.
- Bockel**, Alain; “Laiklik ve Anayasa”, *Laiklik ve Demokrasi*, Derleyen: İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

- Bolay**, Süleyman Hayri/**Türküne**, Mümtazer; *Din Eğitimi Raporu*, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- Borak**, Sadi; *Atatürk ve Din*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004.
- Bursalıoğlu**, Ziya; “Cumhuriyet-Laiklik-Eğitim Üzerine”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi II*, Sayı: 5’den Ayrılmasım, Mart 1986.
- Cebeci**, Suat; *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996.
-“Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi”, *A.Ü.İ.F. Dergisi Özel Sayı*, Ankara 1999.
- Cevizoğlu**, Hüseyin; *Neden Laiklik*, Çığır Stratejik Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1999.
- Champion**, Françoise; “İtalya: Milli Miras Olarak Katoliklik”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Hazırlayan: Jean Baubérot, Da Yayıncılık, İstanbul 2003.
-“İrlanda: Milli Kimliğin Kalbinde Katoliklik”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Hazırlayan: Jean Baubérot, Da Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Cihan**, Ahmet; *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Çağatay**, Neşet; “Laiklik ve Din Eğitimi İlişkileri”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)*, AÜİF Yayınları, Ankara 1981.
- Çağlar**, Bakır; “Türkiye’de Laikliğin “Büyük Problem”i Laiklik ve Farklı Anlamları Üzerine”, *Cogito I*, Yaz 1994.
- Çam**, Ömer; “Atatürk ve Din Eğitimi”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitim Semineri (23-25 Nisan 1981)*, Ankara 1981.
- Çaycı**, Abdurrahman; “Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun (Öğretimi Birleştirme Yasası) Atatürk İnkılapları İçindeki Yeri ve Önemi”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Laikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi: (Panel)*, Ankara 1995.
- Çubukçu**, İbrahim Agah; “Atatürk ve Laiklik”, *Atatürkçülük II*, MEB. Yayınları, İstanbul 2001.
- Dağ**, Mehmet; “Türkiye’de Din Eğitiminin Bazı Sorunları”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)*, AÜİF Yayınları, Ankara 1981.
- Daver**, Bülent; *Türkiye Cumhuriyetinde Lâyiklik*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1955.
-“Türkiye Cumhuriyeti’nde Layiklik”, VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara; 25–29 Eylül 1970), cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1973.
- Dilaver**, Hüseyin; “Türkiye’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Hukuksal ve Uygulama Boyutu”, *Türkiye’de ve Almanya’da İslam Din Dersi Tartışmaları*, Editörler, Coşkun, Hasan-Aydın, Mehmet Zeki-Schwenk, Helga, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara 2000.
- Dinç**, Sait; “Cumhuriyet Döneminde Yapılan Milli Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları (1923-1960)”, *Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999.
- Dinçer**, Nahit; *1913’ten Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1974.

- Doğan**, Recai; “1980’e Kadar Türkiye’de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar (İstanbul 28-30 Mart)*, MEB Yayınları, Ankara 2003, 611-646.
- Dönmez**, Şerafettin; *Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998.
- Duran**, Bünyamin; *Sekülerleşme Krizi ve Bir Çıkışyolu Arayışı*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997.
- Durdular**, Ercan/Neziroğlu, İrfan; *Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri*, TBMM Basımevi, Ankara 2001.
- Dursun**, Davut; *Laiklik, Değişim ve Siyaset*, İnsan Yayınları İstanbul 1995.
- Dursun**, Tuncay; *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Dünder**, Ali; *Şeriat Karşı Laik Eğitim Özgür Toplum*, Ardıç Yayınları, Ankara 1995.
- Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Editör: Cemal Uşşak, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İstanbul 20021.
- el-Attas**, Nakip; *İslam ve Laisizm*, Çev: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1994.
- Ergin**, Osman; *Türk Maarif Tarihi V*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Eroğlu**, Hamza; *Türk Devrim Tarihi*, A.İ.T.İ.A. Sosyal Faaliyetler ve Geliştirme Derneği Yayını, Ankara 1970.
- Ertan**, Hacı Veli/Küçük, Hasan; *Cumhuriyet Devri Din Eğitimi Müesseseleri ve Din Alimleri*, Türdav Basım-Yayım Ltd. Şti., İstanbul 1976.
- Feroze**, Muhammed R.; “Laiklik Yanlıları ve Karşıtları”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
-“Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Fırlı**, Ethem Ruhi; “Atatürk ve Din”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1995.
- Fırlı**, Ethem Ruhi; *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla Üniversitesi, Muğla 2001.
-*Din Devlet İlişkileri*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 1997.
- Franchi**, Anne-Marie; “Hümanizm ve Laiklik”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Hazırlayan: Jean Baubérot, Da Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Gazalci**, Mustafa; *Aydınlık İçin Laik Eğitim*, Özkan Matbaası, Ankara Ekim 1998.
- Genç**, Reşat; “Atatürkçü Düşünce de Laiklik ve Din Anlayışı”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
- Gökacı**, Mehmet Ali; *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Gültekin**, M. Bedri; *Laikliğin Neresindeyiz?*, *Kemalizmin Laikliğinden Türk-İslam Sentezine*, Öğretmen Yayınları, Ankara 1987.
- Günay**, Ünver/Güngör, Harun/Ecer, Vehbi; *Laiklik, Din ve Türkiye*, Adım Yayınları, Ankara 1997.

Gürtaş, Ahmet; *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982.

.....“Din Öğretimi ve Laiklik”, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir, 4-6 Aralık 1998)*, Yayına Haz: Fahri Unan-Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999.

Hocaoğlu, Durmuş; *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e, Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1995.

.....“Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 72, Ankara 2003.

İhsanoğlu, Ekmeleddin; “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *Tanzimat I*, MEB. Yayınları, İstanbul 1999.

İlk Mekteplerin Müfredat Programı, Birinci Tab’, Milli Matbaa, İstanbul 1926.

İnalcık, Halil; “Osmanlı İmparatorluğunda İslam”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Haz: Vecdi, Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999.

.....“Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Haz: Vecdi, Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999.

İslam ve Demokrasi, TÜSES Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

İslam ve Laiklik, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Abant Toplantıları I, Editör: Mehmet Gündem, İstanbul 1998.

Jaschke, Gotthard; *Yeni Türkiye’de İslamlık*, çev: Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.

Karakütük, Kasım; *Demokratik Laik Eğitim, Çağdaş Toplum Olmanın Yolu*, Anı Yayıncılık, Ankara 2001.

Karaman, Lütfullah; “Atatürk’ün İki Ucu: Taktik Dindarlıkla Fikri Arkaplanda Pozitivizme Dair Örnek “Okuma”lar ve Notlar, *Türkiye Günlüğü*, Kasım-Aralık 1997, Sayı: 48.

Kardavi, Yusuf; *Tarihi Hesaplaşma, İslam ve Laiklik*, Çev: Osman Arpaçukuru, Denge Yayınları, İstanbul 1994.

Karatepe, Şükrü; “Osmanlı’da Din-Devlet İlişkisi”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999.

Kayadibi, Fahri; “Fransa, İsviçre ve Benellux Ülkelerinde Vatandaşlarımızın Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (4-6 Aralık 1998)*, Yayına Haz: Fahri Unan-Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999.

Kaymakcan, Recep; *Günümüz İngiltere’sinde Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2004.

.....“İngiltere’deki Orta Dereceli Okullarda Din Öğretimi”, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, Adapazarı 2001.

.....“İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere Okullarında Din Eğitimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1996, Sayı: 3.

Kılıçbay, Mehmet Ali; “Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, *Cogito I*, sayı: 1, Yaz 1994.

- Koçer**, Hasan Ali; “Genel Eğitimin Bütünlüğü İçinde Din Eğitiminin Yeri”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23–25 Nisan 1981)*, AÜİF Yayınları, Ankara 1981.
- Koçoğlu**, Ferit; “Yeni Binyılda Din Eğitimi”, *Türkiye’de ve Almanya’da İslam Din Dersi Tartışmaları*, Editörler: Coşkun, Hasan-Aydın, Mehmet Zeki-Schwenk, Helga, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara 2000.
- Kodaman**, Bayram/**Alkan**, Ahmet Turan; “Tanzimat’ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa”, *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Kodaman**, Bayram; “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *Tanzimat I*, MEB. Yayınları, İstanbul 1999.
- Koray**, Enver; *Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991.
- Koru**, Fehmi; *Türkiye’de Laiklik ve Fikir Özgürlüğü*, Beyan Yayınevi, İstanbul 1991.
- Koştas**, Münir; “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze kadar)”, *A.Ü.İ.F. Dergisi XL*, Sayı: I, Ankara 1998.
- Kuloğlu**, Nazan; *Dinsel Eğitim Allah’a Emanet*, Ardıç Yayınları, Ankara 1998.
- Kunter**, Nurullah; “Din Dersleri Meselesi”, *Laiklik I*, Milli Tesevüt Birliğı Yayını, İstanbul 1954.
- Kurtkan**, Amiran; *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1975.
- Küçük**, Abdurrahman; “İlkokullarda Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)*, AÜİF Yayınları, Ankara 1981.
- Küçükağa**, Ahmet; *Türkiye’de Laiklik Serüveni*, Emre Yayınları, İstanbul 1996.
- Lautman**, Françoise; “İspanya: Yeni Bir Demokraside Kilise”, *Avrupa Birliğı Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Hazırlayan: Jean Baubérot, Da Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Lewis**, Bernard; *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Mahmud Cevad; *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, MEB Yayınları, Ankara 2002.
- Mango**, A. J. A.; “Türkiye’de İslam”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik, Laiklikte Aşırılık ve İlmlilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Mehmedoğlu**, Yurdağül; “Değişen Dünyanın Dini ve Din Eğitimi Yeniden Tanımlayışı”, *Avrupa Birliğı’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, Adapazarı 2001.
- Mert**, Nuray; *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınevi, İstanbul 1994.
- Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 524, 7 Şubat 1949.
- Milli Eğitim ve Din Eğitimi İlmi Semineri Tebliğleri*, Özal Matbaası, Ankara 1981.
- Narlı**, Nilüfer; “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, *Cogito I*, Yaz 1994.
- Noormann**, Harry; “Almanya’da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller”, *Türkiye’de ve Almanya’da İslam Din Dersi*

Tartışmaları, Editörler, Coşkun, Hasan-Aydın, Mehmet Zeki-Schwenk, Helga, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara 2000.

Ocak, Ahmet Yaşar; “Türkiye’de Siyasi ve Toplumsal Uzlaşma Problemi ve İdeolojik Çatışmanın Merkezindeki İslam”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 72, Ankara 2003.

Oğuz, Burhan; *Tarihsel Gelişimiyle Laiklik: Dünyada ve Türkiye’de*, Engin Yayıncılık, İstanbul 1996.

Ortaylı, İlber; “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Haz: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999.

Ouédraogo, Jean Martin; “Almanya’da Kiliseler ve Devlet, Sekülerleşmiş Bir Toplumun Zor Laikleşmesi”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Hazırlayan: Jean Baubérot, Da Yayıncılık, İstanbul 2003.

Ozankaya, Özer; *Türkiye’de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, Cem Yayınevi İstanbul 1993.

Özek, Çetin; *Türkiye’de Laiklik; Gelişim ve Koruyucu Hükümleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

.....“Osmanlı’da Siyasal İktidar-Din İlişkileri Gelişiminin Temel Nitelikleri”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Haz: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999.

.....“Osmanlı İmparatorluğunda Laiklik”, *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999.

Özgen, Bekir; *Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik*, Çınar Yayınları, İstanbul 1995.

Özgen, Mahmut İhsan; “Laik Devlet Din ve Vicdan Hürriyetine Hukuki ve Sosyolojik Yaklaşım”, *Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1991.

Öztürk, Veli; “Din Eğitimi ve Siyaset”, *Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1997.

.....“Çok Partili Dönemde Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir, 4-6 Aralık 1998)*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999.

Parladır, Selahaddin; “Din Eğitiminde Hedefler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IX*, İzmir 1995.

Parlakışık, Ahmet; *Türkiye’de Laiklik İdeolojisi*, Objektif Yayınları, İstanbul 1993.

Perinçek, Doğu/**Korkmaz**, Esat; *Laiklik Nedir? Aleviler Niçin Laik Olmak Zorundadır?*, Şahkulu Sultan Külliyesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Reşat, Genç; “Atatürkçü Düşünce de Laiklik ve Din Anlayışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara 1999.

Reed, Howard A.; “Laik Türkiye’de İslam’ın Yükselişi”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik, Laiklikte Aşırılık ve İlmlilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Rustow, Dankwart A.; “Türkiye’de İslam ve Politika”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik, Laiklikte Aşırılık ve İlmlilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995

Sağlam, Vedat; *Eğitim, Siyaset ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Sarıkoymuncu, Ali; *Atatürk, Din ve Din Adamları*, TDV Yayınları, Ankara 2002.

- Selami**, Ahmed; *Üç Din ve Üç Şariat Karşısında Laiklik*, Türkçesi Neşriyat, İstanbul 1976.
- Selçuk**, Mualla; “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *İslamiyat*, cilt: 1, sayı: 1, Ocak-Mart 1998, s. 77.
- Sena**, Cemil; *Allah Fikrinin Tekamülü*, Semih Lütü Matbaası, Tarihsiz.
- Sencer**, Muzaffer; *Dinin Türk Toplumuna Etkileri, Tarihsel Bir Yaklaşım*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999.
- Sezen**, Yümni; *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- Sinanoğlu**, Suat; “Laik Kelimesinin Etymonu ve Anlamları”, *Laiklik I*, Milli Tesevüt Birliğı Yayını, İstanbul 1954.
- Sungu**, İhsan; “Tevhidi Tedrisat”, *Belleten II*, TTK Yayınları, Ankara 1938.
- Şanver**, Mehmet; “1924-1933 Yılları Arasındaki İlahiyat Fakültesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, Sakarya 2000.
- Tanör**, Bülent; “Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi”, *Laiklik ve Demokrasi*, Derleyen: İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Tanyol**, Cahit; *Laiklik ve İrtica*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994.
- Tarhanlı**, İhtar; *Müslüman Toplum, Laik Devlet*, TDİB Yayını, İstanbul 1993.
- Taşdemirci**, Ersoy; “Atatürk Devrinde Laiklik”, *D.T.C.F. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, A.Ü. DTCF Yayınları, Ankara 1981.
-“Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik ve Din Eğitimi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk ve Din Eğitimi Semineri (23–25 Nisan 1981)*, AÜİF. Yayınları, Ankara 1981.
- Tavukçuoğlu**, Mustafa; “Belçika’da İslam Din Eğitime Genel Bir Bakış”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 1996, s. 207-224.
- Texier**, Pascal; “Fransız Laiklik Modelinin Kaynakları”, *Laiklik ve Demokrasi*, Derleyen: İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Tuğ**, Salih; “Türkiye’de Din Eğitiminin Sosyal ve Hukûki Bazı Dayanakları”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye I. Din Eğitimi Semineri (23–25 Nisan 1981)*, AÜİF Yayınları, Ankara 1981.
- Tunaya**, Tarık Zafer; “Atatürkçü Layiklik Politikası”, *Atatürk Konferansları III*, TTK Basımevi, Ankara 1970.
- Turan**, Osman; *Türkiye’de: Manevi Buhran Din ve Laiklik*, Şark Matbaası, Ankara 1964.
- Turan**, Şerafettin; *Türk Devrim Tarihi III, Yeni Türkiye’nin Oluşumu (İkinci Bölüm) (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.
- Türköne**, Mümtaz’er; *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, Ark Yayınevi, Ankara 1993.
-*Türk Modernleşmesi*, Lotus Yayınevi, Ankara 2003.
- Ulusoy**, Ali; “Türban Sorunu ve Hukuk”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 72, Ankara 2003.
- Unat**, Faik Reşit; *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- Ülken**, Hilmi Ziya; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.

- Ünsal**, Hüsamettin; “Laiklik ve Atatürk’ün Din Hakkındaki Düşünceleri”, *T.C. Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Resmî Yayınları*, Ankara 1981.
- Vergin**, Nur; “Din ve Devlet İlişkileri Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 72, Ankara 2003.
- Yakıt**, İsmail; *Atatürk ve Din*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 1999.
- Yazıcıoğlu**, Hulusi; *Bir Din Politikası, Laiklik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- Yedinci Milli Eğitim Şurası (5-15 Şubat 1962)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.
- Yılmaz**, Murat; “Modernleşme, Din ve Siyaset”, *Türkiye Günlüğü*, Kasım-Aralık 1997, Sayı: 48.
- Yücel**, Hasan Âli; *Türkiye’de Orta Öğretim*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- Zengin**, Zeki Salih; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)”, *Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997.
-*II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003.
-*II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.
-“Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 26, Ankara 1997.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Tuğrul YÜRÜK
Doğum Yeri ve Yılı : Tarsus / Mersin–1979
Medeni Durumu : Bekar
Telefon : 0324 323 15 32
Adres : Sağlık Mahallesi 207. cadde no: 51 MERSİN
E-mail Adresi : tyuruk79@hotmail.com

EĞİTİM DURUMU

2001-2005 Yüksek Lisans, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana.
1996-2001 Lisans, Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Adana.
1993-1994 Lise, Mersin İmam Hatip Lisesi, Mersin.
1990-1991 Ortaokul, Mersin İmam Hatip Lisesi, Mersin.
1985-1986 İlkokul, Zübeyde Hanım İlkokulu, Mersin.
Yabancı Dil : Arapça, İngilizce.
İş Durumu : 2002 Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.